

ISSN 2521-6333

*Volume 4
Number 1*

2020

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number -1. June, Number -2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Akif Huseynli

Co - Editors

Kanan Bashirov

Jamil Mammadov

Editorial board

Aida Gasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Atraba Gul (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Casarat Valehov (Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan)

Elman Guliyev (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)

Emin Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Islam Huseynov (Academy of the State Customs Committee)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Kirikkale University)

Minakhanim Tekleli (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)

Maharram Gasimli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Niyammaddin Hashimov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Ruslan Abdullayev (Azerbaijan, National Academy of Science)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpınar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafaq Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2020. Volume 4, Number 1

CONTENTS

ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRDƏ TƏRCÜMƏÇİ OBRAZLARI <i>Natiq Adilov</i> _____	3
“ALP” VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ <i>Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva</i> _____	8
“QAÇAQ NƏBİ” DASTANI: TARİXİ REALLIQ VƏ BƏDİİ DƏRK <i>Almara Vəzir qızı Nəbiyeva</i> _____	12
“ATTİLA” TRİLOGİYASINDA HADİSƏ VƏ OBRAZLAR TARİX VƏ ƏFSANƏ KONTEKSTİNDƏ <i>Natiq Adilov</i> _____	18
ƏDƏBİYYATIMIZDA İLK DƏFƏOLARAQ “FÜYUZAT” JURNALINDA HÖTE VƏ “FAUST”UN TƏQDİMİ <i>Nağıyeva İnci Səməddin qızı</i> _____	24
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BEYNƏLMİLƏL EPONİM TERMİNLƏR <i>Aytən Hüseynova-Qəhrəmanlı</i> _____	31
İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ PEDAQOJİ FIKRİN FORMALAŞMASI PROSESİ (“AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ”-NİN MATERIALLARI ƏSASINDA) <i>Elnarə Məmmədova</i> _____	37
QLOBALLAŞAN DÜNYADA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏ VƏ DİSKURSİV TƏCRÜBƏ ANLAYIŞLARININ MAHİYYƏTİ <i>Sevda İmanova</i> _____	46
KƏKƏLƏYƏN UŞAQLARIN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ XARAKTERİSTİKASI <i>Yaqut İbrahim qızı Abduləliyeva</i> _____	57
ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ВЕЛИКОГО ФРАНЦУЗСКОГО МЫСЛИТЕЛЯ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ ЖАН-ЖАКА РУССО <i>Сабина Гаджиева</i> _____	62

UOT:82-3**ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRDƏ TƏRCÜMƏÇİ OBRAZLARI****NATIQ ADILOV**

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

nadilov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Tərcümə sənəti və tərcüməçilər müxtəlif vaxtlarda əsasən elmi-nəzəri nöqteyi-nəzərlərdən təhlil edilib və haqda bir çox elmi materiallar dərc olunub. Tərcüməçilər cəmiyyətin üzvüdürlər və onların cəmiyyətdə rolu və cəmiyyətin onlar haqqında münasibətləri də diqqəti cəlb edən məqamlardandır. Elmi materiallar ilə yanaşı tərcüməçilər bir çox bədii əsərlərdə əsas qəhrəman kimi təqdim olunur. Məqalədə nasirlərin tərcüməçi obrazlarını necə təqdim etmələri ilə bağlı məqamlar nəzərə alınıb.

Açar sözlər: tərcüməçi, tərcümə, roman, müəllif.

TRANSLATION CHARACTERS IN LITERARY WORKS**ABSTRACT**

Translation and translators/interpreters have been analyzed from scientific-practical aspects in different periods, and many scientific materials have been published on this topic. Translators and interpreters are members of societies. From this perspective, the roles they play and the attitude of others in societies are among the main issues. Besides scientific materials, translators and interpreters have been introduced as the main heroes in the fiction. The article throws light how different authors presented translators and interpreters in their works.

Key words: translator/interpreter, translation, novel, author.

ПЕРЕВОДНЫЕ ПЕРСОНАЖИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ РАБОТАХ.**РЕЗЮМЕ**

Переводчики, устные и письменные, были проанализированы с научно-практических аспектов в разные периоды времени, и по этой теме было опубликовано много научных материалов. Письменные и устные переводчики являются членами обществ. С этой точки зрения, их роль в обществе и отношение других к их деятельности являются одними из основных вопросов. Помимо научных материалов, главные герои художественной литературы были представлены переводчиками и переводчицами. В статье раскрывается, как разные авторы представляли переводчиков и переводчиц в своих работах.

Ключевые слова: переводчик, переводчица, роман, автор.

1. Giriş

Tarixi sənədlərin və qaynaqların, eləcə də tapıntıların, abidələrin diqqətli şəkildə təhlil edilməsi onu göstərir ki, tarixin ta qədim çağlarından bəri tərcüməçilər müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Fərqli dillər ortaya çıxdıqca, eyni zamanda illər keçdikcə ölkələrarası münasibətlər yeni müstəviyə qədəm qoyduqca, tərcümə və tərcüməçilər də daha artıq əhəmiyyət kəsb etməyə başlayırlar.

Bir çox peşə sahibləri kimi tərcüməçilər də həmişə fərqli aspektlərdən diqqət mərkəzində saxlanılıb. Tərcümə və tərcüməçilik haqqında istər nəzəri, istərsə də praktik nöqteyi-nəzərlərdən çox sayda elmi məqalə və materiallar dərc edilib və ciddi müzakirələr aparılıb. Bunlardan əlavə fərqli vaxtlarda fərqli tarixi şəxsiyyətlər üçün tərcüməçilik edən şəxslərin qələmə aldığı kitablar da mövcuddur ki, bunlar da tərcümə sənətinin inkişafı baxımından çox ciddi materiallardır.

Bu məqalədə isə müxtəlif vaxtlarda fərqli yazıçıların qələmə aldığı romanlarda tərcüməçi obrazlarından və müəlliflərin yanaşmalarından bəhs ediləcək. Bədii əsərlər elmi mənbə olmadığı üçün tərcüməçi obrazlarının necə təqdim edilməsi müəyyən mənada maraq doğuran məqamlardandır.

2. Tədqiqat işinin müzakirəsi.

Məlumat üçün qeyd edək ki, tərcüməçilər istər cəmiyyətdə, istərsə də diplomatiyada çox vacib insanlar olduqları üçün yaradıcı şəxslərin də diqqətini çəlb etmiş və bir çox film və bədii əsərlərdə ssenari müəllifləri və nasirlər bu mövzuya epizodik və ya geniş müstəvidə müraciət etmişlər. Bu məqam tərcüməçilərin cəmiyyət üçün oynadıqları rolun vacib olmasını təsdiq edən faktorlardandır. Bu mənada tərcüməçilərin gördüyü işin vacib olmasının əks olunduğu ən yaxşı filmlərdən biri də Stenli Kramerin rejisoru olduğu “Nürnberq Məhkəməsi” filmidir. Burada sinxron tərcümənin ilk dəfə istifadə olunması əksini tapıb və tərcümə və tərcüməçilər ilə bağlı bəzi məqamlar tamaşaçıların diqqətinə məxsusi şəkildə çatdırılıb. Dünya miqyaslı hadisələrin təhlilində tərcüməçilərin ən vacib elementlərdən olmasının təqdim edilməsi baxımından çox vacib material kimi səciyyələyə bilər. Başqa filmlərlə yanaşı baş rolda Nikol Kidmanın oynadığı “Dilmanc” filmi də qeyd edilməlidir. BMT dilmənlərindən olan qəhrəman mikrofonun açıq qalması nəticəsində eşitdiyi söhbətə görə müəyyən çətinliklər yaşayır. 1996-cı ildə çəkilən “Marşlılar hücum edir” filmi isə robot tərcüməçisinin marşlılar və insanlar arasında tərcüməçilik etməsi baxımından maraqlıdır. Artıq müasir dünyada bir çox sahələrdə robotlar, kompyuter proqramları insanları əvəz edir. Tərcümə proqramları geniş vüsət alsada bunların müsbət və çatışmayan tərəfləri geniş müzakirə olunur. Bu filmdə bu mövzunun nəzərə alınması da bu sahənin inkişafı və diqqət mərkəzində qalması baxımından maraq doğurur.

Tərcümə ilə bağlı ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri də dil bilən şəxslərin tərcümə etmək bacarığının olub-olmamasıdır. Yəni, “dil bilən hər bir şəxs tərcümə edə bilərmi?” sualı uzun müddət müzakirə mövzudur. Təbii ki, bu mövzu ilə bağlı müzakirəyə yer vermək niyyətim yoxdur, sadəcə bu mövzunun da filmlərdə və romanlarda epizodik də olsa əks olunduğunu diqqətə çatdırmaq istərdim. 2004-ci ildə lentə alınan “Terminal” filmində sənədlərində problem olması ilə bağlı hava limanından çıxarılmayan Viktor Navorski ingilis dilini öyrənir və gömrük əməkdaşları tərəfindən saxlanılan rus sərnişin ilə ABŞ rəsmi şəxsləri arasında tərcüməçilik edir. Epizodik səhnə olsa da “tərcüməçinin” ordakı fəaliyyəti tərcümə nəzəriyyəsi baxımından müzakirə üçün əsas təşkil edə bilər.

Filmlərdə əks olunan maraqlı məqamların siyahısını uzatmaq olar. Məsələn, “Turist” filmində tərcüməçi ilə bağlı ancaq bir neçə saniyə davam edən fraqment var, amma həmin hissədə tərcümə üçün lazım olan çox vacib nüans əks olunur. Belə ki, Britaniya Məxfi Xidmət əməkdaşları tərəfindən rus mafiya nümayəndələrinin gizli danışığını tərcümə etmək tələbinə tərcüməçi kontekstin nə olduğunu soruşur. Film qəhrəmanlarının üzündəki ifadə çox qorxunc olsa da tərcüməçi və dilmənlər kontekstin tərcümə üçün necə vacib bir məsələ olmasını başa düşdüklərindən filmdəki tərcüməçiyə tamamilə haqq qazandırırıq.

Ədəbi əsərlərdə qəhrəmanlar arasında tərcüməçilərin olması ənənəsi də uzun keçmişə malikdir. Artıq qeyd etdiyim kimi tərcüməçilər cəmiyyətdə hörmət edilən şəxslər hesab edildiyi üçün bu mövzu ədiblərin diqqətindən yayına bilməzdi. 1893-cü ildə Artur Konan Doyl tərəfindən qələmə alınan “Yunan dilməncin macəraları” adlı əsər, Maykl Fraynın müəllifi olduğu “Rusiyalı dilmanc” romanı (1966), Duglas Adams tərəfindən yazılan “Qalaksiyaya səyahət”

adlı əsər (1979), Suzanna Qlassın ərsəyə gətirdiyi "Dilmanc" (2003) və adını çəkmədiyimiz digər əsərlərdə tərcüməçilər, onların gördükləri işlər və tərcüməçilik ilə bağlı spesifik vəziyyətlər fərqli aspektlərdən oxucuların diqqətinə çatdırılıb.

Tərcümə nədir və tərcüməçi kimdir? Tərcümə məxəz dildəki mətnin (nitqin) dil qaydaları çərçivəsində hədəf dilə çevirməsidir. [1, səh. 1,051] Bu işi həyata keçirən şəxslər isə tərcüməçilərdir (şifahi tərcümə prosesini icra edən şəxslər dilmanc da adlanır-N.A). Müəyyən əsərlərdə tərcüməçi obrazları ilə bağlı qısa şərhlər verəcəyim üçün tərcüməçiyə lazım olan xüsusiyyətlərə toxunmaq yerinə düşərdi. Tərcüməçilər sadəcə dil təhsili almaqla kifayətlənməyən, eyni zamanda bu sahə üçün qabiliyyəti olan insanlardır. Onlar daim yeni sözlər axtarışında olan, söz ehtiyatını həmişə zənginləndirən, fikirlərini aydın ifadə edən, mümkün bütün mənbələrlə işləmək qabiliyyəti olan, fikirləri dəqiq çatdıran insanlardır. [2] Tərcüməçi ədalətli olmalıdır, yəni bilmədiyi hər hansı bir söz və ya başa düşmədiyi məqam olduqda dərhal onu bildirməlidir. Onlar eyni zamanda hər hansı bir səhv olduğu təqdirdə bunların düzəldilməsindən narahat olmamalı və sadəlik nümayiş etdirməlidirlər.

Tərcüməçi obrazının əsas qəhrəman kimi təqdim edildiyi romanlardan biri də Səbahəddin Əli (1907-1948) tərəfindən qələmə alınan "Xəz paltolu Madonna" romanıdır (əsərin türkçədən Azərbaycan dilinə tərcüməçisi B.Nərimandır-N.A). [3] Səbahəddin Əli Türkiyə ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan və bir az da keşməkeşli həyat tərzi olan yazıçılardandır. "Xəz paltolu Madonna" romanı 1943-cü ildə nəşr olunan əsərdir. Məlumat üçün bildirim ki, roman 2-16-cı ildə *Madonna in a Fur Coat* adı ilə Aleksandr Deyv tərəfindən tərcümə edilib.

Əsərin baş qəhrəmanı tərcüməçi Raif əfəndi ilk səhifələrdən belə xarakterizə olunur: "...bizim alman dili tərcüməçisi Raif əfəndi çox sakit, üzüyola adamdır. Hələ heç kimə zərəri dəyməyib." [3, səh 15]. Onun tərcümə qabiliyyəti ilə bağlı fikirlər isə belədir: "...bir müddət sonra öyrəndim ki, o, alman dilini mükəmməl bilir, tərcümələri də olduqca dürüst və səlisdir. Yuqoslaviyanın Suşak limanından alınacaq və göyrüş ağacından, küknardan qayrılmış avadanlıq haqqındakı məktubu, travers dəlmə maşınlarının işləmə qaydasına və ehtiyat hissələrinin işləmə qaydasına aid məlumatları çox asanlıqla tərcümə etdiyini görmüşdüm." [3, səh17-18]

Təhkiyəçinin dilindən verilən bu sözlər tərcüməçi peşəkarlığının ifadə edilməsi baxımından vacibdir, çünki tərcüməçi sadəcə dili bilən şəxs deyil, eyni zamanda müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşan peşə sahibidir. Yuxarıda qeyd edilən sahələr kifayət qədər çətinlik yaradan məqamlar olsa da Raif əfəndi bunların öhdəsindən məharətlə gələ bilir. Raif əfəndi əsərdə içinə qapanmış, sakit bir adam olduğu üçün heç kim onun xarici dil bilməsinə inanmır. Müəllif çox maraqlı bir məsələyə diqqət çəkir: "O, danışığında heç bir əcnəbi söz işlətməzdi." [3, səh 18] Bu, bir neçə dil bilən və danışığında başqa əcnəbi sözlərdən tez-tez istifadə edən şəxslər üçün yaxşı bir nümunə olardı. Bu, eyni zamanda Almaniyada yaşayan və bu dili mükəmməl bilən bir şəxsin eyni zamanda öz dilini də əla bilməsinə işəradir ki, peşəkar tərcüməçi portretinin çəkilməsi üçün lazımı xüsusiyyətdir.

Təbii ki, əsərdə tərcümə işlərinin makinaçı qadınlar ucbatından gecikdikdə müdirinin tənqid və təhqirlərinə sakit qalması, hər xırda işlərə görə danlandıqda səsini çıxarmaması tərcüməçi hüquqlarına uyğun olmasa da Raif əfəndi işini gözəl bilməsi baxımından gözəl tərcüməçi obrazı kimi səciyyələndirirlə bilər.

Raif əfəndinin peşəkarlığı və xarakteri ilə bağlı deyilənlər fransız yazıçı Mark Levinin qələmə aldığı və Vüsalə Yarıyeva tərəfindən mükəmməl tərcümə olunan "Müsyö Daldrinin

qəribə səyahəti" adlı romanın əsas qəhrəmanlarından olan tərcüməçi-bələdçi Can üçün qüvvədə deyil. [4] Qəhrəmanla ilk tanışlıqdan onun özü haqqında yüksək fikirdə olması diqqəti cəlb edir: "Şəhərdə məndən yaxşı tərcüməçi və gid tapa bilməzsiniz." [4, səh 136] Müəllif bələdçi üçün lazım olan xüsusiyyətlərin – fəallıq, qısa zamanda lazımı əlaqələrin qurulması, lazımı ünvanların tez tapılması Canda olmasını göstərməklə ona qarşı rəğbətini oyanmasına nail olur. Bununla belə əsərdə ingilis qəhrəmanların tez-tez Canın səhvlərini tutması onu göstərir ki, tərcüməçi kimi Can bələdçilikdə olduğu qədər müvəffəq deyil. Hətta Daldri Alisaya belə bir cümlə də deyir: "Əgər dil öyrənmə sahəsində müəlliminiz Candırsa, o zaman onun tərcümələrinin düzgün olub-olmamasından əmin olmaq üçün arabir lüğətə baxmağınız pis olmazdı." [4, səh 266]

Tərcüməçi hər iki dili mükəmməl bilməli və lazımı informasiyanı dil qaydaları çərçivəsində çatdırmalıdır. Can obrazı ilə müəllif tərcüməçi işindən narazılığı ifadə edir, çünki Can kontekstə uyğun müvafiq söz seçimində uğursuzluq nümayiş etdirir. Bu romanda da tərcümə ilə bağlı spesifik bir nuans diqqəti cəlb edir. Belə ki, Alisa ilə ətriyyatçı arasında tərcümə etdikdən sonra Can "leksikonunuzdakı bəzi sözləri tərcümə etdikdə çətinlik çəkirəm. Məsələn, mən o adamın evində mağaraya bənzəyən və yaxşı qoxusu olan musiqi alətinə rast gəlmədim." [4, səh 167] Bu, tərcümə sənətinin spesifikliyi və çətinliyi baxımından vacibdir, çünki tərcümədə ümumi mənalı sözlər ola bilsin ki, hər hansı bir sahədə termin xüsusiyyəti daşıya bilər. Alisanın da bu sözlərin ətriyyat sahəsinə xas olan sözlər olması deməsi və bunların mənasını izah edəcəyi ilə bağlı vəd verməsi də natiqlərin tərcüməçilər ilə əməkdaşlıq etməsi baxımından gözəl bir nümunədir.

Mark Levi tərəfindən qələmə alınan başqa bir romanda da tərcüməçi obrazı var və baş verən hadisələrdə bu tərcüməçinin rolu qeyri-adiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllifin "Qadın və kişi" adlı romanı (roman Çimnaz Vəliyeva tərəfindən tərcümə olunub –N.A) bir amerikalı bir yazıçıdan bəhs edir. [5] Onun əsərləri Koreya dilinə Kyonq adlı tərcüməçi tərəfindən tərcümə olunur və əsərləri çox məşhur olur. Koreyaya dəvət olunan müəllif orda gözləmədiyi bir hadisə ilə qarşı-qarşıya qalır. Əsərlərinin Şimali Koreya ilə bağlı olduğunu öyrənən nasirə sonradan hər şey ağah olur: tərcüməçi müəllifin əsərlərini tərcümə etmək adı ilə öz romanlarını dərc etdirir.

Yuxarıda qeyd olunan hadisə əslində çox ciddi müzakirə olunmalı və müəlliflik hüququ aspektindən nəzərə alınmalı məsələdir. Belə hadisələr real həyatda da baş verib. Belə ki, tərcüməçi Qəvin Riçardz Dario Fonun "Anarxistin qəfil ölümü" adlı dram əsərini ingilis dilinə tərcümə etdikdə müəyyən dəyişikliklər etmiş və tamaşaya baxmaq üçün dəvət olunan müəllif hiddətlənərək tərcüməçiyə hücum da çəkmişdir. [6, səh 12] Bu hərəkətə görə tərcüməçi qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Romanda tərcüməçi öz fikirlərini xarici müəllifin adını romanın üz qabığında saxlamaqla qələmə alır. Tərcümə ilə bağlı digər diqqəti çəkən məqam isə canlı yayımda sinxron tərcümə edən dilmancın suallara cavab verə bilməyən müəllifin yerinə özünün fikirlərini deməsidir. Bu da baş verməsi qəbul olunmayan, ümumiyyətlə bəlkə də müşahidə olunmayan məqamlardandır.

Yuxarıda yazılanlar əsasında demək olar ki, Mark Levi iki fərqli əsərində tərcümə və tərcüməçi ilə bağlı maraqlı və fərqli məqamlara toxunub ki, bunlar da tərcümə nəzəriyyəsi çərçivəsində ciddi müzakirə olunub təhlil edilə bilər.

Tərcümə işinin daha fərqli təqdim olunduğu əsərlərdən biri də Britaniyalı yazıçı Stuart Hill tərəfindən 2005-ci ildə nəşr edilən "Aysmarkın fəryadı" adlı romandır. Fantastik janrda

yazılan bu romanda hadisələr yazıçı təxəyyülünün məhsulu olub qeyri-adi sujet xətti ilə səciyyələnir. [7] Romanda yadellilərin hücumuna məruz qalan ölkənin kralı öldükdən sonra hakimiyyətə keçən 14 yaşlı şahzadənin müşavirlərindən olan Oskan adlı oğlan sehrli gücə malik olmaqla yanaşı Aysmark ölkəsinin müttəfiqlərindən olan Canavarlar əyalətinin sakinləri arasında olan söhbətləri tərcümə edir. Burada tərcümə maraqlı kontekstdə-yəni, başqa canlıların dilindən insan dilinə tərcümə edilməklə həyata keçirilir.

3. Nəticə

Qeyd edilən qısa məlumatlar əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, tərcümə və tərcüməçilər cəmiyyətdə baş verən hadisələrdə çox ciddi rol oyanayırlar və bu peşənin sahibləri artıq müəyyən mənada cəmiyyətdə qəbul edilmiş statusa malikdirlər. Çoxsaylı roman və nəsr əsərlərində əsas və ikinci dərəcəli qəhrəmanların müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən təqdim edilməsi də bu işin çoxşaxəliliyinin müəlliflər tərəfindən təhlil edilməsinin sübutudur. Qeyd etdiyimiz romanlarda və eləcə də epizodik də olsa tərcümə ilə bağlı məqamların olduğu əsərlər tərcümə və tərcüməçilərə olan diqqətin və marağın əyani göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. The Oxford Companion to the English Language, Namit Bhatia, ed., 1992.
2. <https://lingo-star.com/ten-qualities-good-translator>.
3. Səbahəddin Əli. Xəz paltolu Madonna. Qanun Nəşriyyatı. 2016. 240 səh.
4. Mark Levi. Müsyo Daldrinin qəribə səyahəti. Qanun Nəşriyyatı. 2018, 304 səh
5. Mark Levi. Qadın və kişi. Qanun Nəşriyyatı. 2016, 344 səh
6. Fialə Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları. Uniprint. Bakı, 2010, 218 səh
7. Stuart Hill. The Cry of the İcemark. The Chicken House. 2005, 494

UOT:811.512.162**“ALP” VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ****Vəfa ABDULLAYEVA-NƏBİYEVA**

AMEA-Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Baku / AZƏRBAYCAN

vefa.abdulla@mail.ru

XÜLASƏ

V.V.Radlovun “Türk ləhcələri sözlüyü” bütün tarix boyu türk leksikologiyası üçün əvəzolunmaz vəsait olub. Bu əsər türk dillərinin tarixi inkişafını, tarixi leksikologiyasını öyrənməkdə, müqayisəli qrammatikasını tərtib etməkdə əvəzsiz mənbələrdən biridir. Bu dəyərli nümunədə qeyd olunmuş faktlar Azərbaycan həmçinin, ümumtürk ədəbi dili tarixinin öyrənilməsində, konkret bir dövrün, mərhələnin geniş şəkildə tədqiqində, tarixi leksikologiya və tarixi dialektologiya elmlərinin sistemli araşdırılmasında çox yararlıdır. Burada əldə olunmuş dil faktları bir çox türk yazı və əsərlərinin dilinin tədqiqatında əsas rolunu oynayır.

Məqalədə qədim türk sözü olan “alp” sözünün tarixi inkişafı və mənə transformasiyası prosesindən bəhs edilir. Məqalədə bu sözün müxtəlif mənbələrdə və xüsusən V.V.Radlovun “Türk ləhcələri sözlüyü” əsərində işlənmə məqamları və istifadə arealı müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Burada sözün formalaşması, mənə inkişafı, istifadəsi arealı haqqında geniş məlumatlar verilir.

Açar sözlər: “alp”, türkologiya, V.V.radlov, türk dili lüğəti, müasir Azərbaycan dili.

“ALP” AND MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE**ABSTRACT**

V.V.Radlov's “Glossary dictionary of turkic dialects” has been an invaluable resource for Turkic lexicology throughout history. This work is an indispensable source for the study of the historical development, historical lexicology of the Turkic languages, and the compilation of comparative grammar.

The facts mentioned in this valuable example are also useful in the study of the history of the Turkic literary language, the extensive study of a specific period, the stage, the systematic study of historical lexicology and historical dialectology. The language facts acquired here play a major role in the study of the language of many Turkic writings and works. This article is about history and meaning transformation process of old Turkic word “alp”. In this article was investigated development and using of this word in different sources and especially in V.V.Radlov's works about Turkic nation, his dictionary “Glossary dictionary of turkic dialects”. Here is given big information about formation, meaning development and using areals of this word.

Key words: “alp”, turkology, V.V.Radlov, turkology dictionary, modern azerbaijani language.

«АЛП» И СОВРЕМЕННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК**РЕЗЮМЕ**

“Опыт словаря тюркских наречий” В.В.Радлова является бесценным ресурсом для тюркской лексикологии на протяжении всей истории. Этот труд является незаменимым источником для изучения исторического развития, исторической лексикологии тюркских языков и составления сравнительной грамматики.

Факты, упомянутые в этом ценном примере, также полезны при изучении истории тюркского литературного языка, обширном изучении определенного периода, стадии, систематическом изучении исторической лексикологии и исторической диалектологии. Приобретенные здесь языковые факты играют важную роль в изучении языка многих тюркских произведений и произведений. Эта статья посвящена истории и процессу преобразования маэнинов древнетюркского слова «алп». В данной статье исследовалось развитие и использование этого слова в различных источниках, особенно в работах В.В.Радлова о тюркской нации, его словарь “Опыт словаря тюркских наречий”. Здесь дается большая информация об образовании, значении развития и использовании ареалов этого слова.

Ключевые слова: «алп», тюркология, В.В.Радлов, тюркологический словарь, современный азербайджанский язык.

Qədim türk sözlərinin yüksək davamlılığı məhz morfoloji sxemin sabitliyindən irəli gəlir. Bura tarixi səbəbləri – məişətin və dinin konservatizmini də əlavə etmək olar. V.V.Radlovun "Türk ləhcələri sözlüyü" ("Опыт словаря тюркских наречий") lüğətində qeyd olunmuş bir çox sözlərin müasir türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində paralellərinə rast gəlirik. V.V.Radlovun "Türk ləhcələri sözlüyü" ("Опыт словаря тюркских наречий") bütün tarix boyu türk leksikologiyası üçün əvəzolunmaz vəsait olub. Bu lüğət bir çox türk dili və dialektlərini əhatə edən tarixi-müqayisəli metod əsasında qurulmuş ən dəyərli nümunədir. Onu fərqləndirən və belə dəyərli olmasına səbəb nədir? Əvvəla, sözlərin çoxluğu ilk nəzərə çarpan amildir. Lüğətdəki sözlərin hamısı türk sözləri, türk mənşəli sözlərdir, ancaq onların rus və alman dillərində ekvivalenti və qarşılığı verilib. Burada tək bir türk dilinin sözləri onların rus və alman dilində qarşılığı verilsəydi bunu üçdilli lüğət adlandırmaq olardı. Ancaq lüğətin leksik baxımdan əhatə dairəsi bir dillə müqayisə olunmayacaq qədər genişdir. L.V.Şerba lüğət haqda danışarkən qeyd etmişdir ki, bu lüğətin belə dəyərli olmasına səbəb burda nəinki bir çox türk dialekt və şivə sözlərinə, həmçinin artıq mövcud olmayan türk dil vahidlərinə də rast gəlinməsidir. Əlavə olaraq o, qeyd etmişdir ki, bu lüğət etimoloji baxımdan da diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, onun fikirlərinə əsaslanaraq bu lüğəti həm tərcümə, həm müqayisə, həm də etimoloji lüğət kimi şərh etmək olar.

Lüğətdə heç bir fonetik, struktur-semantik dəyişiklikliyə uğramadan müasir Azərbaycan ədəbi dilində indi də fəal olan qədim türk sözləri xeyli saydadır. Ən qədim dövrdən günümüzdə qədər istər xaric, istərsə də daxili dəyişiklikləri qəbul etmədən yad ünsürlərlə mübarizədən qalıb çıxan bu leksemlər müasir dilimizdə də fəallığını davam etdirməkdədir. Bu sözlərin bir çoxu ümumtürk fonda daxil olmaqla bərabər xeyli hissəsi də yalnız Azərbaycan dili üçün spesifik kəlmələrdir. Fonetik, semantik, və morfoloji cəhətdən eyni qalan sözlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

Aç(maq), ad, ağ, ağır, alın, alt, altı, ana, an+la(maq), ara, ar, as(maq), aş, at, ata, ay, az, az(maq), baca, bağır, bax, bas(maq), baş, bat(maq), bel, beş, biz, bil, bir, boz, böl(mək), bu, bud, buz, bük, dağ, dar, daş, de, dərə, dib, dil, diz, ən, ər, ət, iç, iç(mək), kəs, könül, seç, min, oğul, on, ot, otuz, öküz, öl, olüm, ön, öz, saç, siz, tər, tik(mək); uzun, üç, üçün, üz, yağ, yağ(maq), yar(maq), yaş, yat, yay, yaz, yol, yük, yüz.

Qədim türk sözləri öz varlıqlarını dilin müxtəlif qatlarında qoruyub saxlayıblar. Bəziləri müasir dildə heç bir dəyişiklik olmadan hələ də işlək olduğu halda, digərləri dialekt və şivələrdə, bir qrup sözlər isə dilin xüsusi leksikası daxilində qəlibləşiblər. Dilin xüsusi leksikası tərkibində qorunub saxlanmış qədim türk sözlərinə misal olaraq "alp" sözünə və onun tarixinə nəzər salaq:

Qədim türk abidələrinin dilində (O3, Ton.10, KTk6, Mok Xa7, IB15) bu söz *igid*, *qoçaq*, *döyüşkən*, *qəhrəman* mənalarında işlənib. Alp//alb qədim türk leksemində bir çox türk dastanlarında da tez-tez rast gəlmək mümkündür: Məs.: Alp ər Tonqa, Alp Aruz ... DTS-da bu sözün "igid" mənası ilə yanaşı, "sərrast atıcı", "qəhrəman", "qorxmaz" mənaları da verilib. DLT-də isə bu sözün təkə bir-"qəhrəman" mənasında işləndiyini görürük. KDQ-da da "alp" sözü dəfələrlə "igid, qəhrəman" mənalarında işlənib: "Alp ərə qorxu vermək eyb olur..." Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz qədim türk ordusunda xüsusi zümrə təşkil edən adamların yalnız qılınc və qan bahasına qazanaraq aldıkları titul kimi izah olunur. Sonradan "alp" bir titul kimi Göytürk dövlətində cəsarətli kağanların adlarında da işlənib: Alp Urunu, Alp Salçı və s. Bu titulu iranlıların Əfrasiyab adlandırdıkları Alp ər Tonqanın da daşdığı bildirilir.

F.Köprülünün fikrincə isə, alp sözü hökmdar ləqəbləri kimi də işlənmiş, hətta bəzi mənbələrdə rütbə "*alpağü*" bildirmişdir. Buna sübut olaraq o, vaxtilə "*alp-inanc*", "*alp-qutluq*", "*alp-inanc qutluq*" şəklində işlənən hökmdar ləqəblərini misal göstərmişdir. Səlcuq hökmdarlarının birinin ""Alp" Arslan" adlandırılması, başqa bir qaraxanlı hökmdarının da ""Alp" Ərxandır" adını daşması bu faktı təsdiqləyir. Digər halda isə, bu söz əski tayfa strukturunda qoçaqlığına, mərdliyinə görə seçilən, davranış, rəftar, geyim və silahları ilə başqalarından fərqlənən imtiyazlı təbəqədə *əsilzadəlik statusunu* bildirib. V.V.Radlov bu sözün ciğatay dilində işləndiyini qeyd edərək iki mənada-qəhrəman və şəxs adı (Alp-Arslan) kimi izah edir: [8.s. 480]

Bu sözün etimologiyasıyla bağlı O.Süleymanovun qeydlərinə nəzər salaq: "Ərəb əlifbasının birinci hərfi () üfüqi xəttidir. Müxtəlif xalqlarda xəttə olan müxtəlif münasibət mənə əksliyini doğurmuşdur. Türklər "ələfdən"(l) "nəhəng", "qəhrəman" mənasını verən "alp"- "alp" sözünü alıblar. Onların fikrincə, birincilik bu işarəyə əzəmət verir." [6.s.264] Maraqlı, bir az da dolaşq fikirdir. M.Seyidova görə al(p)" sözünün kökündə "al"("yüksək" mənasında) dayanır və bu söz əkinçiliklə bağlı olan "alaq" sözünün "hündür"mənasında qalmaqdadır.

Ə.Dəmirçizadə: "Bəzi nümunələrə əsaslanaraq belə güman etmək olar ki, "al" sözü daha əvvəllər tam örtülü heca şəklində müəyyən bir samitlə başlanmış və bir qayda olaraq sondakı sonor "l" sonor "r" səsi ilə də əvəzlənmiş, beləliklə də bu sözün üçüncü fonetik variantı əmələ gəlmişdir.[4.s.20] Sonradan bəzi mənbələrdə bu sözün "*alpout*" variantına rastgəlirik:

V.V.Radlov türk dillərində (Kazan, Koman, Krım və Altay türkcələrində) işlənən "*alpout*" // "*alpağıt*" sözlərini zadəgan, mülkədar mənalarında izah edir. Həmçinin o, Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda bir çox yaşayış məntəqə adlarının bu sözlə bağlı olduğunu göstərmişdir.[8.s.480] V.V.Radlovun göstərdiyi mənalar "alpout" sözünə, görünür, sonralar verilmişdir. Sözün ilk mənalarına ("*qəhrəman, bəhadır, basılmaz igid, hərbi əyan, rəiyyəət tərkibində seçmə döyüşçülər*") biz qədim türk abidələrində və lügətlərində rast gəlirik. V.V.Radlov əvvəlki tədqiqatlara əsaslanıb belə bir faktı da nəzərə çatdırmışdır ki, hələ türk xalqlarının VII əsrə aid olan mənbələrində Alpout sözünün "*Alpağğü*" variantı qeydə alınmışdır. "Alpout" sözünün ikinci hissəsi "out" forması "oğuz" morfeminin deformasiyaya uğramış variantıdır. (Alpout-yəni Alp oğuz) [3.s.213]

Aparılan araşdırmaların nəticəsi kimi onomastikamızda kökündə eyni mənşəli "alp" sözünün dayandığı sübut olunan **Alpan//Alban** və **Alpout** toponimlərinə rast gəlmək mümkündür. Alpan etnotoponiminə hələ VII-VIII əsrlərə aid Zaqafqaziya mənbələrində də rast gəlinmişdir. Hətta A.Bakıxanov Quba qəzasında Alpan kənd adının Alban sözünün dəyişmiş forması olduğunu güman etmişdir. [2.s.78] Ə.Dəmirçizadə isə Alpan etnoniminin Alban ölkəsinin adı ilə bağlanmışdır. Filoloji qeydlərə əsasən "alp" qədim türk dillərində "igid, qəhrəman" deməkdir, "-an" isə cəmlilik bildirən morfemdir. Beləliklə, Alpan//Alban toponiminin mənası "igidlər, cəsurlar ölkəsi" deməkdir. Alpan//Alban tayfası Azərbaycan xalqının soykökündə digər etnoslarla yanaşı iştirak etmiş, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Hal-hazırda Azərbaycan ərazisində **Alpout** adlı 6 (bəzi mənbələrdə 12), **Alpan** adlı 1 kənd vardır. Bunlar *Göyçay, Qazax, Ucar, Bərdə, Goranboy, Laçın* rayonlarında yerləşir. Faktlara əsaslanaraq, Qərbi Azərbaycanın İrəvan quberniyasına daxil olan Qəmərli dairəsində *Alpava//Alpova* adlı kənd olmuşdur. Tayfa adını əks etdirən bu oykonim ilk vaxtlar *Alp obası və ya Alplar obası* mənasında işlənmiş, həmin yerdə yaşayış

məntəqəsi salındıqdan sonra bu toponim kiçik obanı yox, kəndin adını bildirmişdir. Kənd adı 1945-ci ildə "Lusakert", 1967-ci ildən isə "Nşavan" adlandırılmışdır. Bundan başqa *Dağıstan*, *Gürcüstan*, *Türkmənistan*, *Qazaxıstan* ərazilərində də "alban" tayfa adını əks etdirən toponimlər günümüzədək qalmaqdadır. *Kutaisi* yaxınlığında da *Alpana* adlı kənd mövcuddur. Həmin oykonimin də kökündə "alp" sözü dayanır.

Beləliklə, əsasən xalq danışığı dili və dastan leksikasının bəzəyi olan bu çoxmənalı söz zaman keçdikcə şəxs, tayfa daha sonra isə yer-yurd adına çevrilərək, müasir dilimizdə artıq arxaikləşmişdir.

İxtisarlar

DTS- Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

T1,1- Lüğətin I cild I hissəsi.

KT- Kül tigin

BK-Bilgə xaqan

T- Tonyukuk

MÇ- Moyun Çor

KÇ- Küli Çor

O- Ongin abidəsi

İA- İm Asxet abidəsi.

HT- Hoyto Təmir abidəsi

Suci- Suci abidəsi

Y- Yenisey abidəsi

TI- Talas abidəsi

Ş- abidənin şərq üzü

Şm- abidənin şimal üzü

c- abidənin cənub üzü

q- abidənin qərb üzü

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, "Elm", 2007.
2. Bakıxanov A. "Gülüstanı-İrəm". Bakı, "Elm", 1991.
3. Bayramov A. "Kitabi Dədə Qorqud toponimləri və Qafqaz arealı". Bakı, 2007.
4. Dəmirçizadə Ə. "50 söz". Bakı, "Gənclik", 1968.
5. Rəcəbli Ə. "Qədim türkçə-Azərbaycanca lüğət". AME, Bakı, 2001.
6. Süleymanov O. "Az-Ya". Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
7. Şükürlü Ə. "Qədim türk yazılı abidələrinin dili". Maarif, Bakı, 1993.
8. V.V.Radlov "Опыт словаря тюркских наречий." (1.1) Санкт-Петербург, 1911.

UOT:398:801.6; 398:82.0; 801.8

“QAÇAQ NƏBİ” DASTANI: TARİXİ REALLIQ VƏ BƏDİİ DƏRK**Almara Vəzir qızı NƏBİYEVƏ**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

nebiyeva_almara@mail.ru

XÜLASƏ

“Qaçaq Nəbi” Azərbaycan xalqının yaratdığı qəhrəmanlıq dastanıdır. XIX əsrin ortalarından başlayan qaçaq hərəkatı ilə bağlı yaranan qəhrəmanlıq dastanlarına aiddir. Çar Rusiyasının işğalı Qafqazda ictimai-siyasi münasibətlərin yeni sferaya daxil olması ilə səciyyələnir. İşğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsi ciddi qarşıdurmaları, silaha sarılıb ədalətsizliklərlə mübarizəni qaçılmaz etdi. “Qaçaq Nəbi” dastanı da həmin qəhrəmanlığın, mübarizənin gedişində yaranmışdır. Nəğmə, əhvalat, hadisə, rəvayət şəklində xalq arasında yayılmış bu qəhrəmanlıq sonrakı prosesdə “Qaçaq Nəbi” adlı dastanın yaranması ilə yekunlaşdır. Burada Qaçaq Nəbinin ailəsi, uşaqlıq illəri, ailənin çətin güzəranı, silaha sarılıb qaçaqlığa başlamasının səbəb və mahiyyəti aydınlaşır. Dastanın Ə.Tahirov, H.Qasimov, Ə.Axundov, A.Nəbiyev variantları ustad sənətkarların dilindən yazıya alınmaqla geniş ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Bütün variantlar tarixilik və bədiilik kontekstində el qəhrəmanının mübarizəsini özündə əks etdirmək məqsədi ilə səciyyəvilik qazanır. Qəhrəmanlıq dastanlarının yaranma yolları və məzmun xüsusiyyətləri haqqında bütöv təsəvvür formalaşdırılır.

Açar sözlər: “Qaçaq Nəbi”, qaçaq dastanları, dastan variantları, Əhliman Axundov, Həsən Qasimov, Əliheydər Tahirov, Bəhlul Behcət, Qarabağ dastan mühiti və s.

**ДАСТАН «БЕГЛЕЦ НАБИ»: ИСТОРИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ
АННОТАЦИЯ**

«Беглец Наби» - героический эпос, являющийся коллективным творением азербайджанского народа. Он принадлежит к героическим эпосам народного движения, начавшегося в середине XIX века. Вторжение царской России на Кавказ завершилось становлением нового периода социально-политических отношений. Осуществление политики захвата земель сделало неизбежным серьезные столкновения с местными общинами, вооруженную борьбу с социальной несправедливостью. Эпос «Беглец Наби» был создан в ходе этой героической борьбы. Представления о героизме борцов за справедливость, которые распространились среди людей в форме песен, рассказов, событий, легенд, завершились впоследствии созданием эпоса «Беглец Наби». Здесь повествуется о семье беглого Наби, его детских годах, непростой жизни семьи, причинах и сути вооруженной борьбы в лесах и горах. Версии эпоса, представленные А. Тагировым, Х. Гасымовым, А. Ахундовым, А. Набиевым, были написаны языком мастеров-художников и одобрены широкой публикой. Все варианты раскрывают борьбу национального героя в контексте историчности и художественности. В итоге формируется целостное представление о происхождении и содержании героических эпосов.

Ключевые слова: «Беглец Наби», эпосы о беглецах, варианты эпосов, Ахлиман Ахундов, Гасан Гасымов, Алигейдар Тагиров, Бахлул Бехджат, литературная среда становления карабахского эпоса.

DASTAN "FUGITIVE NABI": HISTORICAL REALITIES AND ARTISTIC IMPLEMENTATION**ABSTRACT**

"Fugitive Nabi" is a heroic epic, which is a collective creation of the Azerbaijani people. He belongs to the heroic epics of the popular movement that began in the middle of the 19th century. The invasion of tsarist Russia into the Caucasus ended with the formation of a new period of socio-political relations. The implementation of the land grabbing policy made inevitable serious clashes with local communities, an armed struggle against social injustice. The epic "Nabi Fugitive" was created during this heroic struggle. The ideas about the heroism of the fighters for justice, which spread among people in the form of songs, stories, events, legends, later culminated in the creation of the epic "Nabi Fugitive". It tells about the family of the fugitive Nabi, his childhood, the difficult life of the family, the reasons and essence of the armed struggle in the forests and mountains. The versions of the epic presented by A. Tagirov, Kh. Gasimov, A. Akhundov, A. Nabiev were written in the language of master artists and

were approved by the general public. All variants reveal the struggle of the national hero in the context of historicity and artistry. As a result, a holistic view of the origin and content of heroic epics is formed.

Key words: "Fugitive Nabi", epics about fugitives, versions of epics, AhlimanAkhundov, HasanGasimov, AligeydarTagirov, BahlulBehjat, literary environment of the formation of the Karabakh epic.

Giriş. Qaçaq hərəkəti Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixinin mühüm bir hissəsidir. Həyatı daim mübarizələrdə, çarpışmalarda keçən el qəhrəmanları tarixin bütün mərhələlərində xalqa sahib durmaq və onu gələcəyə aparmaq missiyasına köklənmişdir. Xalq isə onların adına nəğmələr düzüb qoşmuş, rəvayət, hekayə, əhvalatlarda əbədiləşdirmişlər. "Kitabi-Dədə Qorqud"dan üzü bəri "Koroğlu"ya, oradan da "Qaçaq Nəbi"yə gələn yol tarixi-mədəni axarın ümumi dinamikasına hesablanmışdır. Qaçaq dastanları son dövrün olayları anlamında üfiqi və şaquli yanaşmalarda tarixi prosesin ümumi gedişini və dərkini, həm də dastanlaşma prosesini aydınlaşdırmaq baxımından geniş imkanlıqla görünür. "Qaçaq Kərəm", "Qandal Nağı", "Qara Tanrıverdi", "Qaçaq İsxan", "Dəli Alı", "Qaçaq Usuf", "Molla Nur", "Qaçaq İsmayıl", "Qaçaq Mahmud" və s. kimi dastan nümunələri tarixi prosesin sırf reallığı olaraq ortaya çıxmışdır. Qarabağ dastan mühitinin yaradıcılıq məhsulu olan "Qaçaq Nəbi" öz möhtəşəmliyi ilə müxtəlif istiqamətli təhlillərə yol açır. Xalq arasından yazıya alınan əhvalat və hadisələr, dastanın müxtəlif variantları tipoloji təhlilləri bir zərurət olaraq diqqət önünə gətirir.

El qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin dünyaya gəlişindən vəfatına qədərki həyatını əks etdirən dastan bir sıra epizod və hadisə fərqliliklərinə baxmayaraq, demək olar, bütünlükdə məzmun yaxınlıqları ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Məsələn, dastanda elə ilk epizoddan qəhrəmanın ailəsinin çətin həyat şəraiti, ağır güzəranı diqqət önünə gətirilir. "...Zəngəzur qəzasının Aşağı Mollu kəndində Alı (Alo) adlı bir kasıb kişi var idi. Alı kişi bəy rəncbəri idi. Bu kişinin dörd ayaqlıdan qapısında bir qotur keçisi və başlarına çəkməyə bir mitili də yox idi. Amma oğul-uşaq barədə hamıdan varlı idi, o qədər uşağı var idi ki, hürkütməsən, sanamaq olmazdı. Alı kişi uşaqlarını dolandıra bilmirdi, əli ağac tutanı bəyə, hampaya bir qarın çörəyə nökrər verərdi" (11, 3). Bunlar nə qədər bədiilik tülündə, dastan informasiyasında təqdim olunsada, ancaq tarixi reallıq idi. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Azərbaycanı işğalı, azlıqlara fərqli münasibəti və işğalçılıq siyasətinin özündən doğan məsələləri də diqqət önünə gətirdi. Məhz XIX əsrin ortalarından başlayan qaçaq hərəkəti (B.Behcət bun hərəkətin XIX əsrin 20-ci illərindən başladığını diqqət önünə gətirir) bütünlükdə əsr boyu, eləcə də XX əsrin 30-ci illərinə qədər davam etmişdir.

Qaçaq Nəbi etnik yaddaşın tipik qəhrəmanlıq örnəyi kimi. Qaçaq Nəbi xalqın milli-mənəvi dəyərlərini özündə bir bütöv olaraq əks etdirmək gücündə görünən xalq qəhrəmanıdır. Həyatı ilə bağlı informativ bilgilərdə vurğulanan vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, zəhmətkeşlik, işgüzarlıq, cəsurluq, böyüyə hörmət, kiçiyə qayğı, ailə münasibətlərindəki və sosial çevrədəki səmimiyyət və s. bütün tərəfləri ilə diqqət önünə gəlir. Dastanın Ə.Axundov variantında bildirilir ki, Nəbi doqquz yaşından nökrəlik etməyə başlayır. Kasıb bir ailədə yarıac, yarıtox yaşayan Nəbinin həm də bu çətinliklərdə xarakteri formalaşır. "Nəbi çox dikbaş, sözyeməyən bir oğlan idi. Elə hey ağası ilə sözü çəp gəlirdi" (11, 4). Ə.Tahirov variantında da buna yaxın bir vəziyyətlə qarşılaşırıq. "Nəbi kiçik yaşlarından haqsızlığı sevməzdi" (8, 6). Bütün bunlar qəhrəmanın xarakter cizgiləri kimi qəhrəmanlığa gedən yolunun məzmununu aydınlaşdırır.

Sovetlər dönəmində mühacirət folklorşünaslığı qaçaqlıq hərəkətinə müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə baxımından qiymət vermiş və təhlillərini də bu istiqamətdə aparmışdır. "Qa-

çaqlıqla bağlı bir çox dastanvari rəvayətlər mühacirətdə sovet Azərbaycanındakı təhlillərdən tam fərqli bir prizmadan – xalqın müstəmləkəçilərə (birbaşa ruslara!) qarşı mübarizəsindən yaranması qənaətlərlə tədqiq edilmişdir.” (7, 5). M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi” əsərində bütünlükdə prosesin gedişini ümumiləşdirərək vurğulayır ki, “Azərbaycanda qaçaq hərəkəti əsasən rus çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdir. Azəri xalqı öz gördükləri işlərlə igidlik və yenilməz qəhrəmanlıq dastanlarını yaradan qaçaqları sevmiş, tərifləmiş və qorumuşdur. Çünki qaçaqlar Azərbaycanın zülmədən qurtarması uğrunda mübarizə aparmışlar. Qaçaqların bəziləri dağlarda, bəziləri kəndlərdə, bəziləri də şəhərlərdə həyatlarını təhlükə altında qoymaqdan çəkinməyərək rus kazakları ilə vuruşmuşlar” Əhməd Cəfəroğlu “Azər türk” dərgisində (1928, İstanbul) çap etdirdiyi məqaləsində, “Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi” əsərində (1932) qaçaq hərəkəti və Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığı haqqında maraqlı mülahizələr yürütmüşdür. Nəbinin bütün igidlikləri öz qayanağını xalqdan almış və ətrafına cəsur oğlanlar toplamaqla haqqında dürlü nəğmələrin yaranması üçün əsas olmuşdur. Mühacir folklorşünaslığın istedadlı nümayəndələrindən Nəbi Turablı qaçaq hərəkətinin siyasi məzmununa daha çox həssaslıq göstərmiş və məsələlərə bu baxımdan yanaşmaqla aydınlıq gətirmişdir. Nağı Şeyxzamanlı isə təhlillərində qaçaqları xalq qəhrəmanı olaraq təhlil edir.

Qaçaq Nəbinin tarixilik müstəvidə sərgilədiyi sücaət və igidliklər onun bədii mühitdə də obrazlaşmasını bir əsas kimi diqqət önünə gətirir. Xalq arasında haqqında yaranan nəğmələr, əhvalat və hadisələr bunun tipik örnəyi kimi səciyyələnir. Yüksək bacarıq və qabiliyyəti, güclü duyumu, döyüş səriştəsi, ətrafındakılara həssaslığı bütünlükdə fəaliyyəti üçün əsas olmuşdur. Bu dastanın ayrı-ayrı epizodlarında da özünə yer alır. Məsələn, “Nəbi görür ki, dostu Tunc Vəli tacirlərin qatırını dayandırır. Nəbi onlara yaxınlaşdı. Çərçiləri tacirlərdən ayıran Nəbi onları buraxdı, xocaları saxladı. Tunc Vəli soruşdu:

– Bunlar kimdi?

Nəbi cavab verdi:

– Bəylər, varlılar” (11, 144).

“Qaçaq Nəbi” dastan kimi Azərbaycanın coğrafiyasını, ayrı-ayrı bölgələri özündə əhatələmək gücü ilə də səciyyəvidir. Dastan variantlarında bunun kifayət qədər rəngarəng örnəkləri var. Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvan və s. ərazilərlə bağlı verilən bilgiler dastandakı coğrafi qatı işarələyir. Məsələn, Ə.Axundovun variantında bir epizodda vurğulanır ki, “elə həmin günü Nəbigil atlanıb birbaşa Naxçıvana, oradan da Bənəniyə getdilər. Ancaq Əmiralı bəyi evdə tapmadılar. Nəbi onun evini talan elətdirib, Əbrəqunus yaylağına gətirdi, orada yoxsullara payladı” (11, 96). Göründüyü kimi, bunlar ayrı-ayrı bölgələrdə el qəhrəmanının əhali ilə təmaslarını və həm də münasibət yaxınlıqlarını ortaya qoyur.

Əhvalat, hadisə, rəvayət şəklində yaşayan qəhrəmanlıq. Qaçaq Nəbinin göstərdiyi igidliklərin xalq arasında əhvalat, hadisə və nəğmə şəkildə yaşaması özü təbii bir prosesə bağlıdır. Onunla bağlı yaranan nəğmələrin mühüm bir hissəsi elə Qaçaq Nəbinin öz silahdaşı Aşıq Əhməd tərəfindən düzülüb qoşulmuşdur. Folklorşünas Ə.Axundovda qeydlərində bu məsələyə xüsusi həssaslıq göstərir. B.Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsərində, eləcə də dastanın variantlarında Nəbinin və silahdaşlarının igidliyini diqqət önünə gətirəcək lazımı qədər qəhrəmanlıq epizodları vardır. Məsələn, Telli Qaranın igidliyini əks etdirən örnəkdə vurğulanır ki, “Nəbi ilə bir yerdə döyüşən Baş Anzırlı Şahhüseynqillə Telli Qara əmi uşağı

olub. Şahhüseynqil qlava Kərbəlayı Heydərin qardaşı Kərbəlayı Səftəri öldürəndən sonra qaçıb Telli Qaraya qoşulublar. Bir də onu söyləyirdilər ki, Nəbi dəstə ilə İrana keçəndə bərkə düşəndə Həcəri Telli Qaranın yanında qoyarmış. Telli Qaranın arvadı da qaçaq imiş. Yenə Nəbi çar məmurlarının diqqətini yayındırmaq üçün İrana keçibmiş. Telli Qara, arvadı Xanım, Həcər və bir neçə qaçaq bu tayda daldalanıblarmış. Telli Qaragil dinclərini almaq, bir az da azuqə götürmək üçün Baş Anzır kəndinə gəlirlər. Çuğul bunu hökumətə xəbər verir. Kazaklar, yasovullar kəndi mühasirəyə alanda qaçaqlar Çətəndaşa çəkilirlər. Çətəndaş çox bərk yerdi. ... Belə gözəl təbii səngərin olmasına baxmayaraq, qüvvə üstünlüyü öz işini görür. Telli Qara bu döyüşdə şir kimi vuruşur. Qadınları mühasirədən çıxarsa da, özü qəhrəmanlıqla həlak olur" (16, 25). Göründüyü kimi, burada Qaçaq Nəbinin silahdaşlarının igidliyi və çətin şəraitdə düşmənlə vuruşmasının ən incə məqamları özünün ifadəsini tapır.

Ümumiyyətlə, dastan elə bir möhtəşəm janr hadisəsidir ki, orada qəhrəmanın həyatının bütün tipik anları təfəsilatı ilə müxtəlif səviyyələrdə ə yer alır. Ailə həyatı, dünyaya gəlişi, uşaqlıq illəri, tərbiyə aldığı mühit və s. hmsı ifadəsini tapmaq imkanı ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Ə.Tahirov variantında vurğulanı ki, "Nəbinin uşaqlıq həyatında belə bir hadisə olmuşdur: Mollu camaatından biri çöldə öz bostanını yoxlayarkən kənd koxası gəlir. Koxa evinə aparmaq üçün kəndlidən qarpız istəyir, kəndli "mənim bostanımdakı qarpız kaldır" deyir. Koxanın acığı tutur. Kəndliyə bir neçə tatar vurur" (8, 6). Nəbi koxanın bu hərəkətinə biganə qalmır və yaxud da bir başqa rəvayətdə hazırcavablığının şahidi olur. "Qaçaq Nəbi qanan uşağımış, quzuları otarımış. Görür ki, bir dəsə atdı gəlir. Saray kəndində bir bəy vardı, onun dəsəsi olur. Deyir, ə, balaca çoban, quzu kimindi? Deyir ki, mənim dədəmin. Sən kimin oğlusan? Filankəsin. Toğluluq quzu varmış, deyir, onu tut ver atın qujağına. Deyir ki, sən kimsən ki, mənə əmr eliyəsən? Onu toxumlux saxlayır mənim atam" (12, 154). Bunlar qəhrəmanın həyatının tipik məqamları olmaqla, həm onun şəxsiyyətinin formalaşma mənzərəsini diqqət önünə gətirir. Erkən yaşlarından əməksevərliyi, dürüstlüyü, bacarığı, çevikliyi ilə seçilən Nəbi qaçaqlıq hərəkəti zamanında da bütün fəaliyyətini ədalətlik üzərində qurur. Məsələn, "Nəbi erməni tacirlərindən parça alıb Aynalı tufəngi ilə ölçüb kənd camaatına paylayanda bir kasıb kişi Nəbidən cəmi bir Aynalı parça istəyir. Bu işə Nəbi təəccüblənir. Kasıb kişi isə bildirir ki, hərənin öz arşını var. Sənin arşının Aynalı tufəngidir. Mənim arşınım isə "Xustup dağından Qarıcığa" kimidir. Nəbi bu sözdən sonra ona bir top parça bağışlayır" (3, 9). Qaçaq hərəkəti xalqın qəhrəmanlıq tarixinin mühüm bir hissəsi olmaqla yaddaşlarda dastanlaşmışdır. El qəhrəmanlarına çoxlu nəğmələrin qoşulması, onların göstərdikləri igidliyin və xeyirxahlığın əhali arasında söhbətə çevrilməsi həm də bir tərbiyə örnəyi olmuşdur. Gənc nəsil, bütünlükdə kiçikdən-böyüyə elat camaatı bu qəhrəmanlığı müxtəlif yığnaqlarda söyləməklə qaçaqlara olan rəğbətini ortaya qoymuşlar.

Qaynağını xalq sevgisindən alan qəhrəmanlıq. Xalq qəhrəmanları xalqın içindən çıxmış igidlərdir. Ona görə də bu mübarizə elə öz ilməsini da xalq sevgisindən almaqla daha da alovlanmış və yaddaşlarda əbədi olacaq yaşarlıq qazanmışdır. Qaçaq Nəbinin igidliyinin dastanlaşan ayrı-ayrı epizodları da bunu aydınlıqla göstərir. "...Cavan ikən bir yetimlə dul qalmış Saltaxlı Laçın xanım təsərrüfatı idarə etmək üçün çobanları Hüseyinə ərə getmək məcburiyyətində qalır. Hüseyin isə bir neçə ildən sonra keçmişini unudub özünü başqa cür aparır. Bir dəfə də Nəbi və Telli Qara Saltaxa gəlir. Laçın onları çox yaxşı qarşılayır. Onlar da Laçının ağına və bacarığına heyran qalıb Hüseyini öldürməkdən, var-yoxunu aparmaqdan əl çəkirlər. Hətta Laçına oğlunun toyuna gələcəklərini vəd edirlər. Vədlərinə sadıq qalıb Saltaxa toya da gəlirlər" (16, 25). Xalq arasında Nəbinin qəhrəmanlığının ayrı-ayrı epizodlarını əks

etdirən kifayət qədər diqqətçəkici örnəklər vardır. Onlardan birində vurğulanır ki, “evimiz kəndin girəcəyində, yol qırağında yerləşirdi. Mən bir neçə nəfərlə oturub söhbət edirdim. Elə bu vaxt yaşı 35-40 arasında olan, qara və kal buynuzu kimi eşmə bıçlı, başında quzu dərisindən alagül papağı olan bir nəfər bizə yaxınlaşaraq ədəblə salam verdi. Sonra soruşdu ki, bu yol kənarındaki ev kimindir? Cavab verdim ki, Hacı Məhəmməndir, mən isə onun oğlu Abbasam... Həmin adam məni bir kənara çəkib dedi:

- Abbas, mən Qaçaq Nəbiyəm... Naxçıvan qazamatından qaçmışam. Tez Hacı Məhəmmədə deynən, mənə bir at versin ki, təqib edən piristav və onun silahlı dəstəsindən canımı qurtarım...” (14).

SMOMPK, “Qafqaz”, “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, “Azərbaycan kolxozçusu”, “Revalyusiya i kultura”, “Ədəbiyyat” və s. kimi qəzet, jurnal və məcmuələrdə qaçaqların qəhrəmanlığına həsr olunmuş örnəklər özünə yer almışdır.

B.Behcət, H.Zeynallı, S.Mümtaz, Vəli Xuluflu, H.Əlizadə, Ə.H.Tahirov, R.Rüstəmzadə, S.Paşayev və s. folklorşünaslar qaçaqlarla bağlı nəğmələrin toplanmasına öz töhfələrini vermişlər. H.Əlizadənin “Aşıqlar”, “Azərbaycan aşıqları” kitabında qaçaqların qəhrəmanlığına həsr olunmuş nümunələr xüsusi məzmun daşıyır və məqalələrdə “keçmişin inciləri” olaraq qiymətləndirilir. Folklorşünas Əliheydər Tahirov XX əsrin 30-cu illərində “Ədəbiyyat” qəzetində Qaçaq Nəbi ilə bağlı müəyyən əhvalatları əks etdirəcək nümunələri nəşr etdirir. Mənbələrin verdiyi bilgiyə görə, filologiya elmlər doktoru Muradxan Cahangirov Nəbi haqqında 220 səhifəlik mahnı, şeir, bayatı, nağıl və məlumatları toplamış Ümumittifaq Elmlər Akademiyasının Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinə çap edilmək üçün təqdim etmişdir. Lakin həmin toplu işıq üzü görməmiş və günümüzə qədər taleyi qaranlıq qalmışdır. Folklorşünas R.Rüstəmzadə, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, M.Allahmanlı və başqaları qaçaq hərəkəti və Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığını əks etdirəcək elmi-nəzəri səpkili mülahizələr yürütmüşlər.

“Qaçaq Nəbi” dastanının Ə.Axundov variantı 26 başlıqdan (“Nəbinin qaçaq düşməsi”, “Həcərin həbs edilməsi”, “Həcərin qardaşlarının sürgün edilməsi”, “Nəbinin həbs edilməsi və qazamatdan buraxılması”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Nəbi Zəngəzurda”, “Nəbi Sisyan dağlarında”, “Nəbi Həkəri oymaqlarında”, “Palantökən vuruşması” və s.), A. Nəbiyev variantında 5 başlıqdan (“Nəbi ilə Həcərin dastanı”, “Nəbinin qaçaq düşməsi”, “Qazamatın yandırılması”, “Palantökən vuruşu”, “Nəbinin öldürülməsi”) ibarətdir. Bu başlıqlarda qəhrəmanın ailə həyatından silahdaşları ilə göstərdiyi qəhrəmanlığa qədər hamısı təfərrüatlı şəkildə özünün ifadəsini tapır.

Xalq söyləmələrində Nəbinin Kərbəlayı Məhəmmədə nöker olması və ona göstərilən qayğı ilə daha çox diqqət önünə gəlir. Kərbəlayı Məhəmməd nə qədər xeyirxahlığı ilə səciyyələnirsə, Mahmud bəy bir o qədər amansızlığı ilə nəzərə çarpır. Nəbiyə məşhur Aynalı tufəngi, Boz atı də Kərbəlayı Məhəmməd verir və hətta Qaçaq Nəbi adı da onun tərəfindən verilir. Bir növ bu qəhrəmanlığa xeyir-dua vermək kimi görünür. Həm də son söz olaraq nahaq qan tökmə tövsiyəsini edir. Bütün bunlar ağsaqqal nəsihəti və qəhrəmana xalq xeyir-duası idi. Dastanın Ə.Tahirov variantı Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Zəngəzur, Qubadlı və Qafan rayonlarına folklor ekspedisiyasında (1938) aşıqların repertuarından yazıya alınmışdır. Ayrı-ayrı variantlar arasında müəyyən epizod, əhvalat fərqliliklərinə baxmayaraq, ana xətt həmişə qorunmuş Nəbinin və silahdaşlarının qəhrəmanlıq mücadiləsi bütün təfəsilatı ilə təqdim olunma məqsədi daşmışdır. Qaçaq Nəbinin atası (Alı), anası (Gözəl) haqqında verilən bilgiler təkcə dastan variantlarında deyil, B.Behcətin təhlillərində də özünə yer alır. O yazır ki,

“Nəbinin atası Alı (öz kəndliləri arasında Alov adlanırdı) kəndin bütün adamları kimi çox yoxsul idi...Nəbinin anası çox tez vəfat etmişdi. Ondan sonra atası ölmüşdü. Nəbinin ancaq özündən kiçik qardaşı Mehdi və bacısı Zeynəb qalmışdı. Bir də qabaqca ölənlərin oğlu Məmiş qalmışdı ki, indi də yaşayır. Nəbi ata və anası öldükdən sonra evlənmişdir” (4, 141). Qaçaq Nəbinin Həcərlə evlənməsi, Həcərin qardaşı Lətfi və uşaqlıq dostu Kərimi dəstəsinə qoşması, apardığı mücadilədə bu dəstənin gündən-günə çoxalması və dastanlaşması elə həmin mübarizənin başlanğıcından qoyulmuşdur.

Nəticə. “Qaçaq Nəbi” dastanı, eləcə də qaçaq dastanları tarixi reallığın bədii dərk olmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Qaçaq Kərəm”, “Qandal Nağı”, “Qara Tanrıverdi”, “Dəli Alı”, “Qaçaq İsmayıl”, “Qaçaq İsxan”, “Molla Nur” və s kimi onlarla el qəhrəmanının adına bağlanmış dastan nümunələri xalqın qəhrəmanlıq tarixinin bədii dərk və təqdimidir. “Qaçaq Nəbi” dastanı da bu sırada olub özünün möhtəşəmliyi ilə Qarabağ aşiq mühitinin dastançılıq ənənələrini sərgiləyir. Dastanda el qəhrəmanının həyatı, ailə mühiti, silahdaşları, göstərdiyi igidlilər haqqında müfəssəl məlumat verilir. Bu bilgiler qəhrəmanın göstərdiyi igidliklərdən qaynaqlanmaqla onun obrazlaşmasını, rəvayət və əfsanə səviyyəsində yaşamasını zərurətə çevirmişdir. Haqqında dolaşan nümunələr son olaraq həmin qəhrəmanlar haqqında dastanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar dastanlaşmanın bir proses olaraq mahiyyətini və həm də dinamik mənzərəsini diqqət önünə gətirir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
2. Allahmanlı M. “Qaçaq Nəbi” dastanı tarixilik və bədii düşüncə müstəvisində. “Folklor və tariximiz” mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 220 s.
3. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. (XXXIII kitab). Bakı: Nurlan, 2010. 158 s.
4. Behcət B. Qaçaq Nəbinin tarixi. Bakı: Çıraq, 2011, 288 s.
5. Bərgüşad C. Boz atın belində. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958, 46 s.
6. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
7. Həsənqızı A. Mühacirətdə folklor araşdırmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 252 s.
8. Qaçax Nəbi. (toplayıb tərtib edən Ə. Tahirov) Bakı: Sovet Yazıçılar İttifaqı, 1938. 49 s.
9. “Qaçaq Nəbi”. (toplayıb tərtib edən H. Qasımov). Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, 1960, 75 s.
10. «Qaçaq Nəbi». (tərtib edən İ. Abbaslı). Bakı: Lider, 2005, 96 s.
11. “Qaçaq Nəbi”. (toplayıb tərtib edən Ə. Axundov) Bakı: Nurlan, 2008, 432 s.
12. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2013 s.
13. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, II c., Bakı: Apostroff, 2014, 660 s.
14. Ormanlı H. Qaçaq Nəbinin dostluq etdiyi nəsil Rüstəmilər. “Təzadlar” qəzeti, 2-5 aprel, 2011-ci il.
15. Rüstəmzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı: Gənclik, 1984. 172 s.
16. Şamil Ə. Dastanlaşmış ömürlər. Bakı: Səda, 2001, 97 s.

UOT: UOT 82.09; 82-95

“ATTILA” TRILOGİYASINDA HADİSƏ VƏ OBRAZLAR TARİX VƏ ƏFSANƏ KONTEKSTİNDƏ

Natiq ADİLOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

nadilov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Hun türkləri və onların ən məşhur xaqanı olan Attila haqqında yazılan roman və dram əsərlərində yanaşmalar fərqli olur və bəzi müəlliflər tarixi mənbələrə, bəzi müəlliflər isə əfsanə və şifahi ədəbiyyat nümunələrinə üstünlük verirlər. Hunlar və xüsusi ilə Attila haqqında mənfi fikirlərin hakim kəsilməsini nəzərə alsaq bu əsərlərdə tarixi mənbələrin əhəmiyyəti vacibdir. Bu məqalədə hunlar və Attila ilə bağlı geniş məlumatların əks olunduğu Uilyam Napier tərəfindən qələmə alınan “Attila” trilogiyası təhlil edilib. Həmin əsər Attilanın uşaqlığından ölümünə qədər hadisələri əks etdirdiyi üçün bu trilogiyadakı hadisə və obrazlar tarix və əfsanə kontekstində qiymətləndirilib.

Açar sözlər: Hun türkləri, Attila, nəsr əsəri, roman, müəllif.

THE EVENTS AND CHARACTERS OF ATTILA TRILOGY IN THE CONTEXT OF HISTORY AND LEGENDS

ABSTRACT

There are different approaches in the novels and plays about the Huns and their famous Khagan Atilla, and in some cases, authors refer to historical materials, but in some cases they take legends and folk literature samples as a basis. Taking into consideration that the Huns and especially Attila the Hun mainly evoke negative images, the historical materials are very important for these works. In this article, *Attila* trilogy by William Napier has been analyzed. As this trilogy covers the events between the childhood of Attila the Hun and his death, events and characters in these novels have been analyzed in the context of history and legends.

Key words: the Huns, Attila, prose, novel, author.

СОБЫТИЯ И ОБРАЗЫ ТРИЛОГИИ АТИЛЛА В КОНТЕКСТАХ ИСТОРИИ И ПРЕДАНИЯХ

РЕЗЮМЕ

Существуют различные пути к изучению романов и пьес о Гуннах и об их знаменитом полководце Хагане Атилле, в ряде случаев, авторы ссылаются на исторические документы, но порой они берут за основу легенды и фольклор. Общепринято гунны и особенно Атилла считаются отрицательными историческими образами, стоит отметить, что исторические источники очень значимы для этих трудов. В данной статье, анализируется трилогия Вильяма Напиера Атилла. Давняя трилогия повествует о периодах жизни гунского предводителя Атиллы, его детство, его смерть, а также анализируются рассмотренные в романе события и образы в контексте истории и преданиях.

Ключевые слова: Гунны, Атилла, проза, роман, автор.

1. Giriş

XX-XXI yüzilliklər xüsusi ilə ingilis-amerikan ədəbiyyatında olmaqla dünyada hun mövzusunda tarixi romanların yazılmasının ənənə halını alması ilə xarakterizə edilə bilər. Avropa ədəbiyyatında nəsr əsərlərində qısa da olsa, əvvəlki illərdə müəyyən qeydlər edilmişdir. Buna Cefri Çoserin “Kənterberi hekayələri” və Aliqyeri Dantenin “İlahi komediya” əsərləri misal göstərilə bilər. Dram əsərlərinin yazılması ənənəsi isə araşdırmalarımıza görə, 1632-ci ildə italyan müəllif Covanni Maria Barberinin əsəri ilə başlayaraq, 1907-ci ildə Lourens Binyonun pyesi ilə sona çatdı.

Tədqiqatlarımızın nəticəsinə görə, hunlar haqqında ilk roman ingilis tarixi romanlar müəllifi Corc Peyn Reynsford Ceyms (George Payne Rainsford James, 1799-1860) tərəfindən 1837-ci ildə qələmə alınan 3 cildlik "Attila" romanıdır. O çağdan başlayan roman janrının inkişafı hələ də davam edir və bu qəbildən son nümunə hələ ki, 2008-ci ilə aiddir.

Bu mövzu ilə bağlı son illərdə hələ ki, yeganə olan trilogiya Uilyam Napier tərəfindən 2005-2008-ci illər arasında yazılmışdır. Bu mövzu ilə bağlı tarixi aspektdən geniş bilgi verilməsi, Attilanın hunların lideri kimi daha obyektiv təqdim edilməsi, uzun müddət hunlar haqqında tamamilə mənfi fikirlərin hakim kəsildiyi Britaniyada fərqli baxış tərzinin nümayişi baxımından adı çəkilən trilogiyanın məziyyətlərindən danışmaq və əsrin tarixi və əfsanə kontekstində təhlil edilməsi ədəbiyyatşünaslıq üçün vacib amil kimi qiymətləndirilməlidir.

2. Tədqiqat işinin müzakirəsi.

Uilyam Napierin 2005-2008-ci illər arasında qələmə aldığı və qeyd etdiyi kimi hələ ki, bu mövzuda yeganə olan trilogiyasına "Attila - Tanrının bəlası", "Attila - fırtınalarla mübarizə" və "Attila - hökm" romanları daxildir. Uilyam Napierin trilogiyasında hadisələr məşhur tarixçi Paniyalı Priskin dilindən verilir. Hunlar və Attila haqqında ən dolğun bilgilərin əksini tapdığı "Bizans tarixi" kitabının müəllifi Priskin adından hadisələrin təsviri müəllif tərəfindən seçilən uğurlu strategiya kimi qiymətləndirilə bilər və bu məqam əsərlərə xüsusi orijinallıq qazandırır. Trilogiyanın ilk romanı olan "Attila"nın proloqunda Paniyalı Priskin fikirləri verilir: "Dəhşətli və maraqlı hadisələr barəsində danışmaq üçün mənim sözüm var. Bildiklərimi söyləməkdən ötrü Yer üzündə ən sonuncu insan mənəm. Adım Paniyalı Priskindir və 90 yaşındayam. Titius Livius Romanın əsasının qoyulması haqqında yazmışdır. Romanın ən son müdafiəçiləri və onu məhv edənlər barəsində yazmaq isə mənim öhdəmə düşür [1, səh. 1]

Paniyalı Priskin yaşam yazısı ilə tanışlıqdan məlum olur ki, o, 410 (bəzi qaynaqlarda isə 420-ci ildə - N.A.) anadan olmuş və 472-ci ildə dünyadan köçmüşdür [2, s. 362; 3, s. 1721]. Belə məqamda Uilyam Napierin kitabında Priski 90 yaşında göstərməsinin səbəbi bir az anlaşılmaz qalır. Ola bilsin ki, müəllif Attilanın uşaqlıq illərinin təsviri üçün Priskin yaşını artırmaqla məntiqi əsas yaratmağa çalışmışdır. Çünki birinci roman tamamilə Attilanın uşaqlıq illərində girov kimi Romada qalmasına, onun Roma imperatoru Teodesusun qızı Galla Placidia (Galla Placidia, 392-450) arasındakı gərginliyə, onun Romadan qaçaraq hun düşərgəsinə sığınmasına, bütün bu hadisələrin fonunda onun iti zəkasından, öz xalqının ənənələrinə bağlı qalmasından söhbət açır. Ona görə də, nasir Paniyalı Priskin yaşını artırmaqla ola bilsin ki, bunu romanda təsvir edilən hadisələrə uyğunlaşdırmışdır.

Bir məqamı da xüsusi vurğulamaq zərurəti ortaya çıxır. Belə ki, hun tacıdan Attila haqqında yazılan elmi-tarixi qaynaqların nəzərdən keçirilməsi zamanı onun uşaqlıq illərində Romada girov olması haqqında elə də tutarlı faktlara rast gəlmirik. Bu məsələ yazıcının trilogiyanın sonundakı yazdığı qeydlərində də göstərilir: "Oxucular bu trilogiyanın nə dərəcədə faktlara əsaslandığı barədə maraqlanacaqlar. Böyük qismi tarixi reallıqları əks etdirir. Honoria ilə bağlı hadisələr, imperator Honoriusun cüclərinə olan bağlılığı, Bizansın Attilaya qarşı sui-qəsd təşkil etməsi tamamilə tarixi reallıqlara əsaslanır.

Mən özümdən əlavə etdiyim hadisələrdə də mümkün qədər reallıqlar çərçivəsindən çıxmağa çalışdım. Attilanın Romada girov kimi qalması haqqında elə də tutarlı tarixi sübutlara rast gəlməsəm də, Aetiusun hun düşərgəsində girov qalması hər kəs tərəfindən qəbul edilən elmi faktdır. Lakin müharibə təhlükəsindən uzaq olmaq üçün barbar krallarının

oğullarını Roma sarayına göndərilməsi vərdisləri var idi. Vandal şahzadələri Genserik və Berik Romada girov kimi qalmışdılar və buna görə də, fikirləşdim ki, Attilanın da orada olması ehtimal edilə bilər” [4, səh. 569]

Araşdırdığımız mənbələrdən amerikalı tarixçi Boni Karman Harveyn (Bonnie Carman Harvey) “Qədim dünya liderləri-Attila” kitabında belə bir qeydə rast gəlirik: “Attila 11 yaşında olanda Roma İmperiyası əsgərləri qəfildən hun düşərgəsinə hücum etdilər və Mundzuk (Attilanın atası-N.A) qətlə yetirildi. Səzsiz-hesabsız hun əsgərləri öldürüldü. Əsir düşənlər arasında Attila da var idi və o gəncliyini Romada keçirdi”. [5, səh. 27] Kitabda, eyni zamanda, Attilanın ilk dəfə hamamı Romada görməsindən, onun Roma həyat tərzinə uyğunlaşmasından, imperator Honorius ilə gözəl münasibətindən bəhs edilir. Lakin Uilyam Napierin trilogiyanı yazması üçün istifadə etdiyi kitabların siyahısında buna rast gəlmədik. Boni Karman Harveyn kitabında verilən bilgilərin bir qismi digər elmi qaynaqlardakılarla üst-üstə düşür.

Hunların barbar sayılması, savadsız olmaları və ancaq ox atıb, at sürməyi bacarmaları kimi bir çox qaynaqlarda qeyd edilən və bu mövzuda yazılan ədəbi əsərlərdə də əks olunan fikirlərin əksinə, Uilyam Napier tərəfindən Attilanın Romada qalarkən özünün zəkası, kəskin müşahidə qabiliyyəti ilə diqqəti çəkməsi xüsusi vurğulanır: “Attila həmçinin Roma sarayında istifadə olunan parolların hansı əsaslarla dəyişdirilməsi qaydasını da öyrənmişdi. Bu, Yuli Sezar tərəfindən icad edilən sistemə əsaslanırdı”. [1, səh. 58]

Attilanın Roma sarayında olarkən ən böyük hamilərinin Roma generalı Stiliço və onun zövcəsi Serena olması trilogiyanın ilk romanında nasir tərəfindən mükəmməl şəkildə oxucu diqqətinə çatdırılır. Elmi qaynaqlarda göstəriləyi kimi, Flavius Stiliço (Flavius Stilicho, 359-408) Qərbi Roma İmperiyası ordusunun ən yüksək rütbəli zabiti, bir müddət isə Roma İmperiyasının ən səlahiyyətli şəxsi olmuşdur. İmperator Teodosus ölümündən əvvəl, Stiliçoya ondan sonra taxta keçəcək oğlu Honorianın həddi-bülüğa çatana kimi, ona qayğı göstərməsini tapşırır. [6, səh. 179]

“Attila” romanında Stiliço və Serena haqqında verilən bilgilər tarixi reallıq çərçivəsinə uyğun formada izah edilmişdir, sadəcə, Serenanın edam edilməsinin həyat yoldaşının qətlindən bir neçə gün sonra icra olunması məsələsi istisnadır.

Xüsusi qeyd etmək yerinə düşər ki, ümumilikdə Attila haqqında qərəzli fikirlərdən uzaq, tarixi hadisələrə sadıqlıq nümayiş etdirilən trilogiyanın birinci hissəsi bərdə bunu demək çətindir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Attilanın bir neçə il Roma sarayında qalması tarixi qaynaqlarda təsdiqini tapmayan faktlardandır.

Bundan başqa, “Attila” romanında göstəriləyi kimi, gələcək hun lideri sonradan ölümünə qədər onun sağ əli hesab edilən Orestes ilə uşaqlığında tanış olmayıb. Romanda Attila hun düşərgəsinə getmək üçün Roma əsgərlərinin təqibindən qurtulmaq üçün gizləndiyi mağarada Orestes adlı bir oğlanla tanış olur və onunla hunların arasına gəlir. Tarixi qaynaqlarda isə Orestesin (Qərbi Roma İmperiyasının sonuncu imperatorunun atası - N.A.) Attila ilə münasibətlərinin sonradan yaranması, onun hun tacidarının ən yaxın adamlarından birinə çevrilməsi haqqında bilgilərə rast gəlinir. [7, səh. 811-812]

Yazıcının romanda qələmə aldığı hadisələrin ən qəribəsi isə Attilanın hunların kralı və öz əmisi olan Ruga tərəfindən xəyanətdə ittiham olunaraq sürgünə göndərilməsidir. Yazıcının bunu nəyə isə istinad etməsi də mümkün deyil, çünki belə bir hadisə haqqında heç bir elmi-tarixi qaynaqda məlumat yoxdur.

Trilogiyanın birinci hissəsinin nəşr olunmasından iki il sonra - 2007-ci ildə Uilyam Napier bu silsildən olan ikinci "Attila-fırtınalarla mübarizə" kitabını oxucuların ixtiyarına verir.

Əsər Attilanın sürgündən qayıdıb əmisi Ruganı öldürməsi və hakimiyyəti ələ alması ilə başlayır. Artıq bundan sonrakı hadisələrdə bir hun lideri olaraq Attilanın xarakteri müəllif tərəfindən qənaətbəxş formada təsvir edilir. Ruganın ölümündən sonra, Attilanın hakimiyyətə keçməsi yazıçının tarixi qaynaqlara istinad etdiyini göstərir. Lakin araşdırmalarımıza görə, Attilanın əmisini öldürməsi yazıçının tarixi roman janrının tələblərinə uyğun şəkildə öz fantaziyasının məhsulu olub, əsl təsdiqini tapmayan məqamlardandır.

Romanın əvvəlində əsərin obrazlarının adlarının verildiyi siyahıda diqqəti cəlb edənlərdən biri Ksabadır. Qeyd edək ki, macar əfsanələrinin birində Attilanın ən sevimli oğlunun adının Ksaba (Csaba) olduğu göstərilir və onun Attila ilə Honorianın izdivacından doğulduğu göstərilir.

Göstərilən siyahıda nasir tərəfindən Attilanın seçilmiş sərkərdələrinə Tokuz Ok (doqquz ox), Yesukay kimi türk mənşəli adların qoyulması da nəzərdən qaçmamalıdır. Kitabın əvvəlində müəllif yazır: "Bu romanların yazılması üçün istifadə olunan və diqqətlə nəzərə alınan tarixi kitablardan ən vacibləri Piter Heterin "Roma İmperiyasının süqutu", Brayan Vord Perkinsonun qələmə aldığı "Roma İmperiyasının süqutu və sivilisasiyanın sonu" adlı tarixi əsərləridir". [8, səh. 1]

Yuxarıda vurğuladığımız kimi, hunlar haqqında ciddi araşdırmalar aparan Piter Heter də böyük hun tədqiqatçısı Lev Nikolayeviç Qumilyov tək hunların türk mənşəli olması fikrinin tərəfdarlarındadır. Buna görə, tez-tez trilogiyada hazırda istifadə olunan Anadolu türkçəsinə uyğun sözlərin istifadə edilməsi, göstərilən kimi, türk mənşəli adlara rast gəlinməsi müəllifin onun fikri ilə razılışaraq hunların qədim türk tayfalarından olması faktını təsdiqləməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Saraylarını dəbdəbəli şəkildə bəzədib dünyanın min nemətinə sahib olmaq istəyən Roma imperatorlarından fərqli olaraq sadəliyə üstün verən və "Əsl döyüşçü qızıla görə döyüşməz" deyən [8, səh. 16] Attila onun üçün tikilən sarayda taxtının sadə taxtadan olmasını köməkçisi Orestesdən tələb edir. [8, səh. 42] Yazıçı bununla bir daha Attilanın böyüklüyünü göstərməklə Priskin adından yazdığı hadisəni elə Priskin özünün "Bizans tarixi" əsərində verdiyi bilgiyə istinad edir: "Dunay çayının aşağı hissəsində hunların sahib olduqları hissədə Attilanın sarayı böyüklüyü ilə digər binalardan seçilirdi. Həmin saray yonulmuş taxtalardan qurulmuşdu. Onun geyimində də sadəlik nəzərə çarpırdı və oturduğu taxt adı taxtadan hazırlanmışdı". [9, səh. 46-49]

Özündən əvvəlki və sonrakı müəlliflərin yolu ilə gedən Uilyam Napier də trilogiyasında hunların müqəddəs saydığı qılınc məsələsinə toxunmuşdur. Tarixçi-salnaməçi İordanes bu qılıncın tapılması haqqında əfsanə yazmışdır və bu qılıncın mövcudluğu, demək olar ki, tarixi qaynaqlarda da öz əksini tapan faktlardandır. Dramaturq Riçard Kaunter öz əsərində bunu bəzi qaynaqlara istinad edərək "Mars qılıncı" adlandırmış, Lourens Binyon isə İldikonun Attilanı, məhz həmin qılıncı qətlə yetirdiyini, eyni zamanda, Attilanın öz savaşıqlarını bu qılıncın doğruluğuna inandığını, əslində, belə qılıncın mövcud olmadığını yazmışdır. Bir daha qeyd edirik ki, hər üç romanında türk mənşəli sözlərin istifadəsinə üstünlük verən Uilyam Napier həmin silahı "Savaş qılıncı" adlandırmış və qeyd etmişdir ki, "Savaş" hunların müharibə tanrısının adıdır. Hadisənin baş verməsi eynilə İordanesin əfsanəsində yazdığı kimidir, lakin müəllif başqa bir məsələni göstərmişdir və bununla da Lourens Binyonla, demək

olar ki, həmfikir olduğunu göstərmişdir: “Attila çobanın tapıb gətirdiyi qılıncı başının üstünə qaldıraraq Savaş qılıncının tapıldığını elan etdi və bütün hunlar bayram etməyə başladılar. [8, səh. 121-122]

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçı Attila şəxsiyyətinin sehrinə qapılaraq onu hunların əsas lideri kimi qələmə verməklə qardaşı Bledanı kölgədə qoymuşdur. Halbuki tarixi qaynaqlardan da əldə etdiyimiz bilgilərə görə, Rugarın ölümündən sonra, onun qardaşı oğlanları Bleda və Attila hunların ortaq liderləri oldular. Onların hərəsi müəyyən bir ərazidə hun tayfalarına başçılıq edirdi, lakin Şərqi Roma İmperiyasına qarşı müharibələrdə ortaq hərəkət edirdilər. Hunlar haqqında geniş araşdırmalar aparan və bunun üçün uzun müddət Macarıstanda elm xadimləri ilə görüşən Patrik Hovart özünün “Hunların kralı Attila-insan və əfsanə” adlı kitabında bu mövzuya da toxunaraq yazır: “Ruga 434-cü ildə dünyadan köçür. Hakimiyyətə Attilanın böyük qardaşı Bleda gəlir. Attilanın nüfuzunu daha da yüksəltmək istəyən şəxslər də mövcud fərziyyələrə inanıb, onların ikisinin birlikdə hunlara rəhbərlik etdiyini yazsalar da, bu, tamamilə yanlış bilgidir. Bledanın qərargahı Tizsa çayının aşağı hissələrində idi. Attila isə Dunay çayının aşağı hissələri ərazilərinə rəhbərlik edirdi. Attila çox güclü şahzadəydi, lakin onun statusu Bledanın köməkçisi idi”. [10, səh. 36]

Trilogiyanın sonuncu romanı olan “Attila-hökm” 2008-ci ildə oxucuların ixtiyarına verilmiş, həcm və bilgilərin çoxluğu baxımından əvvəlki iki romandan daha genişdir. Bu romanda oxucu Attilanın öz arzularını həyata keçirmək üçün Şərqi və Qərbi Roma İmperiyalarına hücumu ərafəsində döyüş və siyasi hazırlığını nümayiş etdirməsi oxucunun diqqətinə çatdırılmış, eyni zamanda hunların necə bacarıqlı savaşı olmaları göstərilmişdir. Bu hissədə Attilanın Roma İmperiyası ilə bağlı planları, savaşa hazırlaşması tarixi faktlar əsasında əks olunmuşdur. “Attila-hökm” romanında əks etdirilən maraqlı hadisələrdən biri də Paniyalı Priskin də aralarında olduğu nümayəndə heyətinin Attila ilə görüşə getməsi, ona qarşı sui-qəsd planlarının üstünün açılması və Attilanın qəzəbinin təsvir edilməsidir. Romanın son hissələrində müəllif dünyanın 15 ən qanlı müharibəsindən biri hesab edilən Katalaun savaşı, Galla Placidianın ölümü və Attilanın son günləri haqqında bilgiləri oxucunun diqqətinə çatdırmışdır. Qeyd edilməlidir ki, digər yazıçı və salnaməçilərdən fərqli olaraq ingilis nasir Katalaunda Attilanı məğlub olan tərəf kimi təqdim etməmiş, əksinə, savaştan sonra Attilanın İtaliyanın şimal hissəsini işğal etməsini onun zəfəri kimi qiymətləndirmişdir.

Attilanın öldürülməsi səhnəsini isə Uilyam Napier belə təsvir edir: “Toydan bir gün sonra, səhəri Attilanın bayıra çıxmasından narahat olan hunlar səs salsalar da, xeyri olmadı. Orestes çadıra daxil oldu. Attila qan içində yataqda uzanmışdı. Onu öldürən İldiko isə Orestesə belə cavab verdi:

- “20 il əvvəl, hunlar Burgundiya girəndə mənim anamı zorladılar. Bəlkə, mən yarı hunam, xəbərim yoxdur. Amma mən Attilanı öldürməklə hunlardan qisasımı aldım”. Bundan sonra isə Orestes qızın boğazını kəsdi”. [11, səh. 551]

Düzdür, Attilanın öldürülməsi məsələsində dəqiq bir fikrə gəlinməsə də, onun İldiko tərəfindən öldürülməsi fikrini dəstəkləyən də az deyil. Bununla belə, İldikonun yarı hun olması, onun qisas almaq üçün fateh Attilanı öldürməsi nasirin bədii təxəyyülünün məhsuludur.

3. Nəticə

Haqqında yazılan digər ədəbi əsərlərdən fərqli olaraq bu trilogiyada Attila, əsasən, müsbət şəkildə təqdim edilmişdir və nasirin oxucuda onun haqqında pozitiv təsəvvürün yaradıl-

ması üçün cəhd göstərdiyi aydınlaşır. Bu trilogiyada Attila, sadəcə, hunların başçısı kimi təqdim olunmamışdır. O, gözəl ailə başçısı, oğullarının qarşısında dəmir iradə nümayiş etdirən deyil, ata şəfqəti göstərməyi bacaran insan, xəyanəti bağışlamayıb, sadıqlığı yüksək qiymətləndirən lider, iti zəkali hərbiçi, uzaqgörən siyasətçi, dostlarına dərin sevgi bəsləyən, elmi ədəbiyyatı mütaliə etmiş insan kimi təqdim edilmişdir.

Hadisələrin Attilanın uşaqlıq illərindən başlayaraq onun ölümünə kimi olan zaman kəsiyində cərəyan edildiyi yeganə mənbədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun uşaqlıq illəri haqqında verilən bilgilərin elmi qaynaqlarda əsaslandırılmamasına baxmayaraq, Attilanın sonrakı illərdəki bəzi davranışlarının anlaşılması üçün yazıçı tərəfindən atılan müsbət addım kimi qiymətləndirilməlidir. Əsərdəki hadisələr böyük ölçüdə tarixi hadisə və faktlara əsaslansa da əfsanə və yazıçı təxəyyülü əsasında məqamlar kifayət qədərdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Napier William. Attila. Orion Publishing Groups. London. 2005, 470 p.
2. Hugh Chisholm (1911). The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information, Volume 22, 655 p.
3. Kazhdan, Alexander Petrovich. The Oxford Dictionary of Byzantium. Oxford University Press, 1991, 1890, 667 p.
4. Napier William. Attila-the Judgment Orion Publishing Groups. London, 2008, 574 p.
5. Harvey Bonnie Carman. Attila the Hun. Chelsea House Publishers. 2003, 100 p
6. Vogt Joseph. The Decline of Rome: The Metamorphosis of Ancient Civilization. Trans. Janet Sondheimer. (London: Weidenfeld and Nicolson, 1967) 179 p.
7. Martindale J.R. The Prosopography of the Later Roman Empire vol.II. Cambridge University Press, 1980, 1990 p.
8. Napier William. Attila-the Gathering the Storms. Orion Publishing Groups. London. 2007, 306 p.
9. Robinson J. H. From the account left by Priscus. Readings in European History, (Boston: Ginn, 1905), pp. 46-49).
10. Howarth Patrick. Attila-king of the Huns: the man and the myth. John Kallmann Publishers, 1994, 2005 p.
11. Napier William. Attila-the Judgment Orion Publishing Groups. London, 2008, 574 p.

UOD: 47.01.09

ƏDƏBİYYATIMIZDA İLK DƏFƏ OLARAQ "FÜYUZAT" JURNALINDA HÖTE VƏ "FAUST"UN TƏQDİMİ

NAĞIYEVA İnci Səməddin qızı

Bakı Mühəndislik Universiteti

nagiyeva_80@mail.ru

XÜLASƏ

Keçən əsrin əvvəllərində Şərqdə - xüsusən də Azərbaycan ictimaiyyətində ədəbi-bədii yaradıcılıq yüksəlişinin mühüm yollarından biri qərbçilik meyilləri idi. Nəzəri-ədəbi problemlər, portretlər və tərcümələr bu qərbçilik konsepsiyasının əsasını təşkil edirdi.

Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq Ə. Hüseynzadənin tərcüməsi ilə Qərb ədəbiyyatı və incəsənətinin yerli mətbuatda təqdim konsepsiyası çərçivəsində böyük alman mütəfəkkiri İ. V. Hötenin "Faust" əsəri oxuculara təqdim olunur. Ə. Hüseynzadədən sonra bir çox rus ədəbiyyatı nümayəndələri və Nəzakət xanım Ağazadənin almancadan etdiyi sətri tərcümə, Əhməd Cəmilin poetik tərcüməsi vardır.

Ə. Hüseynzadənin "Faust" əsərini tərcüməsilə Azərbaycan ədəbiyyatına Mefistofel (İblis) qədəm qoydu. Ədəbiyyat tariximizdən gördüyümüz kimi İblis mövzusu sonradan romantiklərimizin (A. Şaiq, H. Cavid, M. Hadi yaradıcılığında) əsas mövzularından birinə çevrildi. "Faust" əsəri ədəbiyyatımıza gəlməklə yeni romantik ədəbi cərəyan və metodlara öz dərin təsirini göstərdi

Açar sözlər: "Faust" əsəri, tərcümə, Ə. Hüseynzadə, İ. V. Höte, ədəbi-bədii inkişaf

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ГЕТЕ И «ФАУСТА» ВПЕРВЫЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПОСРЕДСТВОМ ЖУРНАЛА «ФУЮЗАТ»

РЕЗЮМЕ

В начале прошлого столетия на Востоке, в частности среди азербайджанской общественности, одними из важнейших путей развития литературно-художественного творчества являлись западнические тенденции. Основу данной западнической концепции составляли проблемы теории литературы, портреты и переводы.

Впервые в истории азербайджанской литературы произведение «Фауст» великого немецкого мыслителя И.В.Гете преподносится читателям в рамках концепции представления западной литературы и искусства в отечественной печати посредством перевода данного произведения А.Гусейнзаде. После А.Гусейнзаде имеются построчные переводы с немецкого языка многих представителей русской литературы и Назакет ханум Агазаде, поэтический перевод Ахмеда Джамилы.

Перевод А.Гусейнзаде произведения «Фауст» привнес в азербайджанскую литературу Мефистофеля (дьявола). Как следует из истории национальной литературы, тема дьявола стала в дальнейшем главной темой произведений наших романтиков (в творчестве А.Шайга, Г.Джавида, М.Хади). С приходом в нашу литературу, произведение «Фауст» оказало глубокое влияние на новые романтические литературные течения и методы.

Ключевые слова: произведение «Фауст», перевод, А.Гусейнзаде, И.В.Гете, литературно-художественное развитие.

PRESENTATION OF GOETHE AND FAUST FOR THE FIRST TIME IN OUR LITERATURE IN THE JOURNAL "FUYUZAT"

ABSTRACT

At the beginning of the last century, especially in Azerbaijani society, Western tendencies played significant role in the rise of literary and artistic creation in the East. Theoretical and literary problems, portraits and translations formed the basis of this Western concept.

For the first time in Azerbaijani and Eastern literature, the work "Faust" of the great German thinker Goethe had been established to the reader in the local press, translated by A.Huseynzade, within the framework of the concept of representing Western literature and art. After A. Huseynzade there are many representatives of Russian

literature who translated it, line by line translation from German made by Nazakat khanum Agazade, and poetic translation of Ahmad Jamil.

Mephistopheles (The Devil) entered the Azerbaijani literature, by translating "Faust" of Huseynzade. As we saw in our literary history, the theme of the devil later became one of the main themes of our romantics (in the works of A. Shaig, H. Javid, M. Hadi). "Faust", by coming into our literature, had a profound influence on new romantic literary movements and methods.

Key words: the work "Faust", translation, Q. Huseynzade, J. W. Goethe, the rise of literary and artistic creation.

Giriş

Dünya poeziyasına Füzuli, Nizami, Xəqani, Nəsimi kimi ölməz sənətkarlar bəxş etmiş Azərbaycan xalqı həmişə bütün dünya xalqlarının sənətkarlarına böyük rəğbət və məhəbbət bəsləmişdir. Bu sonsuz məhəbbətin və müsbət münasibətin memarı böyük Azərbaycan şair, yazıçıları, onların bu yolda göstərdikləri səy və zəhmətdir. Vaxtilə dünya poeziyasının Şekspir və Şiller, Bayron və Hayne kimi bir çox korifeylərinin əsərlərini sevə-sevə tərcümə edib, öz xalqına tanıtdırmağa və sevdirməyə çalışan Azərbaycan ədibləri böyük alman mütəfəkkiri şair Höteyə də biganə qalmamışdılar.

1906-cı ildə "Füyuzat" məcmuəsi səhifələrində "Faust"dan bir çox parçalar Əli bəy Hüseynzadənin tərcümələri ilə (Qərb ədəbiyyatından dilimizə orijinaldan ilk bədii tərcümədir N.İ.) Azərbaycan oxucusuna təqdim olunmuş və sonradan "İrşad", "Yeni Füyuzat" və "Şəlalə" mətbəələrində də dərc olunmuşdur. Daha sonradan isə bu əsər üzərində alman dili və ədəbiyyatının ən yaxşı mütəxəssislərindən filologiya elmləri doktoru professor Nəzakət xanım Ağazadəişləmişdir. Onun alman dilindən etdiyi sətri tərcümə, (yalnız əsərin birinci hissəsi) eyni zamanda ədəbiyyatımızda zaman-zaman müraciət olunan rus dilinə sətri, mənsur bədii və poetik tərcümələr (A.L.Solokovski, S.Peterburq, P. Vyenberq, N. Xolodkovski, B. Pasternak) edilmişdir. İstedadlı şairlərimizdən Əhməd Cəmil yuxarıdakı adları çəkilən ədəbiyyatlardan istifadə edərək əsər üzərində bir neçə il işləmiş və həmin poetik tərcüməni 1970-ci ildə nəşr elətdirmişdir.

İ. V. Höte oxuculara ilk dəfə Ə. Hüseynzadə tərəfindən "Füyuzat" jurnalında təqdim olunur və müəyyən zamanla, vaxtaşırı füyuzatçıların bir sıra mətbu orqalarında bədii mətnin təqdimi ilə yanaşı "Faust" müllifinin də şəxsiyyət fonunda silüiti canlandırılırdı, müəyyən məqalələrdə onun yaradıcılıq və təfəkkür orijinallığı açıqlanırdı. Bu dahi alman mütəfəkkiri məhz "Faust" əsərinin müəllifi kimi ədəbi-elmi cəmiyyətdə, ictimaiyyətdə maraq doğururdu. Buna görə "Yeni Füyuzat" da da (Daha əvvəl "Füyuzat" jurnalında da iki dəfə şairin təqdimatla birlikdə fotosu dərc olunmuşdur N.İ.) Höte oxuculara məhz "Faust" əsərinin müəllifi kimi təqdim olunurdu. Ədibin rəsminin aşağı hissəsində verilmiş təqdimatda oxuyuruq: "Alman şüərayi-binamından "Faust"nam əsəri-məşhurun mühərriri Getenin rəsmidir". Ədəbi-elmi düşüncə, bədii-estetik təcrübədə kamil sənətkar şəxsiyyəti və qəhrəmanın mənəvi aləmi bu şəkildə vəhdətdə götürülmüşdür.

Ə. Hüseynzadə çoxcəhətli fəaliyyətində dünya ədəbiyyatının görkəmli təbliğatçısı, istedadlı tərcüməçisi kimi ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Onda dünya mədəniyyətinə maraq hələ gəncliyindən - Peterburqda yaranmışdır. Hömeri, Danteni, Vergilini, Şekspiri, Höteni, Şilləri dönə-dönə mütaliə etmişdir. Təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula gəlmiş zaman o artıq elmi, siyasi, fikri cəhətdən hazırlıqlı idi. Şərq, rus və Qərbi-Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyətinə yaxından bələd olan istedadlı, açıq fikirli bir ziyalı idi.

Əsas hissə

Dünyaşöhrətli İohann Volfqanq Hötenin Əli bəy Hüseynzadə tərcümələri arasında xüsusi yeri var. Onun alman dilindən tərcümə etdiyi "Faust" əsəri İstanbulda "Hamid" mətbəəsində parçalar şəklində çap olunmuşdur. Ə. Hüseynzadə həmin vaxtı tarixə belə qeyd edir: "Ötədən bəri uğraşmaqda olduğum "Faust" tərcüməsinin bir qismi (qismən mənzum) 1932-ci ildə Hötenin vəfatının 100-cü ildönümü dolayısı ilə prof. Tofiq Rəmzinin himmətilə basıldı".

Burada Əli bəy Hüseynzadə Höte ədəbi irsini tədqiq edib tərcümə ilə məşğul olduğunu qeyd edir. Lakin ilk nümunə daha əvvəl - 1893- cü ildə Türkiyədə "Məlumat" məcmuəsində, sonra "İctihad" dərgisində daha kiçik hissələr şəklində dərc edilmişdir. Səlyani imzası ilə işıq üzü görün bu parçalar, türk oxucusunun və türk ədəbi ictimaiyyətinin Höte ilə ilk tanışlığına səbəb olmuşdur. Alman ədəbiyyatında maarifçilikdən romantizmə keçid dövrünü gerçəkləşdirən Höte türk dilində az qala, bir türk şairi qədər şərqlənə ahənglə oxucuları feyzyab etməyə başlamışdır:

Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən,
Təqibə nə at var, nə qanad var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşub fəvqü cəmənəzarda quşlar,
Əlhən ilə ixtar qırlarlarsa baharı.
Sevdayi-vətən şevqi ilə eylər isə seyr
Səhraları, dəryaları bir durna qatarı.
Canlı, uca dağlar üzərində əzəmətlə
Şahin pəri-balın açib eylərsə təali
Yüksəlməyə balalara aləmləri seyrə
Hər fərdi edər sövq onun hüsnü-xəyalı. [1.Səh.9]

İ. V. Hötenin həyat və yaradıcılığı, yalnız öz vətəni Almaniyada deyil, bütün Avropada ən mürəkkəb tarixi ictimai-siyasi çaxnaşmalar dövrünə təsadüf edir və o, ilk gənclik yaşlarından "fırtına və hücum" cəbhələrinə atılır, hətta bu ad altında məlum olan ədəbi cərəyana, bu coşqun ədəbi mübarizəyə başçılıq edirdi.

Qədim yunan mifologiyasından bəri dünya ədəbiyyatında azadlıq uğrunda mübarizə rəmzi kimi müxtəlif ədəbi janrlarda tərənnüm edilən qəhrəman obrazını Höte də sevə-sevə yaradır. Onunla yanaşı mövcud qaydalara, ictimai quruluşa üsyankarlıq nümayiş etdirən surətlərə can verirdi. Həmçinin bu mübarizəyə gücü çatmayan: zəif, kövrək aciz insanların surətini də eyni məhəbbətlə yaradır; nəhənglərlə yanaşı cılızlar da haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparırdı.

Çox keçmədən ölkədə yetərinə tanınan Hötenin həm şəxsi, həm də yaradıcılığında mühüm bir dönüş əmələ gəlir. 1775-ci ildə Veyman prensi, sonralar isə hersoq olan Karl Avqustun dəvəti ilə Höte onun sarayına köçür, qalan ömrünü orada keçirir və görkəmli bir saray xadimi olur. Saray həyatının ilk vaxtları onun yaradıcılığının durğunluq dövrünü təşkil edir. Müəyyən səyahətlər və təbiət təfəkkürlərindən sonra bir zamanlar yeni bir ictimai quruluş yaratmaq arzusu ilə köhnə dünyaya meydan oxuyan, onu məhv etmək istəyən coşqun, üsyankar Höte dönüb alman klassisizminin başçısı olur. Beləliklə, Hötenin yeni klassik üslubda yazmağa başladığı əsərlərində, artıq coşqun ruhlu qəhrəman və iştirakçılar yoxdur, yaradıcılığının bu dövründə Hötenin aşağıdakı misraları sanki ona xüsusi bir şüardır:

Dünyayla bəhs etmə, dincliklə yaşa!
Özünü dərk elə, ömrü vur başa.

Hötenin maraqlı cəhətlərindən biri onun ümumdünya ədəbiyyatına, o cümlədən Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarına müraciət etməsi, onları çox yüksək dərəcədə qiymətləndirməsi və qismən onların təsiri altında bəzi əsərlər yazmasıdır. Onun "Qərb-Şərq" (1814-1819) adlı şeirlər məcmuəsi və bunu Şərq üslubunda "divan" adlandırması özü də bu baxımdan maraqlıdır. "Divan"da Höte artıq gəncliyin coşqun, üsyankar ruhundan uzaqlaşmış, dinclik, rahatlıq təbliğ etdiyi bir vaxtda Şərq ruhunda arifanə zövq və səfa motivləri tərənnüm edir.

Ə. Hüseynzadə "Tolstoy" adlı məqaləsində Tolstoyla Höteni müqayisə edərək birincini qınayır və onu yaxşı mənada L. Tolstoya misal gətirir. Belə ki, ədibə görə Tolstoy zəlalətdədir və bu zəlalətin əsas səbəbini, o, "ehkami-islamiyyə haqqında mütlaiyə rəğbət" etməməsində axtarmalı idi: "Tolstoy ömrünün bir qismini boşuna sərf edib ibrani və yunani lisanlarını əriz və əmiq təhsil edəcəyinə, ərəb və fars dilini gözəlcə öyrənib bu vasitələrlə bir də islamiyyəti tədqiq etməli idi. Şair Gete ömrünün axırında bu lüzumu hiss edib farscağı öyrəndi və bu təhsildən xeyli müstəfiz oldu".[2.səh24]

Hötenin Şərq poeziyasında lirik şeirin ən mahir ustadlarından sayılan böyük şair Hafiz Şiraziyə həsr etdiyi "Namütənahi" şeirində Şərq ədəbiyyatına, xüsusən, Şərq lirik şeirinə rəğbət və məhəbbəti çox aydın görünür:

"O qədər böyüksən ki, ədəbiyyat kimi sən,
Əvvəlin yox, sonun yox, əbədiyyət kimisən...
Əvvəldən axıradək başdan-başa sənətdir,
Sənətdə bu nə hikmət, bu nə böyük qüdrətdir"[3.səh8-9]

Onun Şərq klassik poeziyasının ustadı qarşısındakı böyük heyranlıq və pərəstişkarlığını ifadə edən Höte çəkinmədən mütəvazi bir şəkildə Hafiz Şirazi qarşısında öz kiçikliyini ifadə edir. Şeir aşağıdakı misralarla sonlanır:

"Nə olaydı, mən də sənə bənzəyəydim bir qədər...
Gəl səninlə könüldən həmdəm olaq ey Hafiz!
Gəl səninlə həyatın cövrünü, cəfasını,
Eşqini, hicranını, zövqünü, səfasını
Birgə duyaq, bir dadaq, səninlə bölüşək biz!..
Bu, mənimçün həyatda ən böyük bir nemətdir:
Səninlə həmdəm olmaq nə böyük bir səadətdir!
Ancaq həyatda təkrar yoxdur... var ol yenə sən!
Sən bizdən çox böyüksən, sən həmişə yenisən!"[4.Səh.9]

Hötenin təsiri ilə o zamankı alman ədəbiyyatında Şərq poeziyasına meyl və rəğbət artmış və bu səpkili bir çox əsərlər yaranmışdır. Necə ki, Ə. Hüseynzadənin ilk tərcüməsinin belə yüksək keyfiyyəti, kamilliyi, şübhəsiz, dövrün ədəbi prosesinə təsirsiz ötürmədi, - belə ki, bunu ədibin müasirlərinin yaradıcılığı və onların mülahizələri də təsdiq edir. XX əsrin məşhur romantik şairi və ictimai xadimi Abdulla Şaiq "Xatiratım" adlı əsərində Ə. Hüseynzadə haqqında yazılmış bu fikirlər diqqəti cəlb edir: "Əli bəy yazdığı və məcmuədə nümunə olaraq göstərdiyi parçalarla ədəbi dilimizi islah etməyə, ədəbiyyatımızı üslub və sənət etibarilə yüksəltməyə çalışırdı... Bundan sonra ədəbiyyat həm şəkil, həm də mövzu etibarilə xeyli zənginləşdi. Əskidən bəri ruhunun yeganə munisi olan Getenin "Faust"undan parçalar tərcümə edərək "İblis" mövzusu ilə gəncliyi maraqlandırdı".[5.Səh201-202]

Hötenin təsiri ilə alman ədəbiyyatında yeni yaradıcılıq yolları əmələ gəlmişdirsə, Ə. Hüseynzadə fəaliyyəti ilə də Azərbaycan ədəbiyyatında yeni üfüqlər açılmışdı Rəsim Mirzə bu barədə yazırdı: “Ə. Hüseynzadə öz tərcümələri, məqalə və oçerkləri, publisist məqalələri ilə Avropatıpli ədəbiyyatın təbliğində, intişarında o dövrdə hər kəsdən daha artıq iş görmüş, ədəbi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini buna yönəltmişdir. Onun tərəfindən dahi alman şairi və mütəfəkkiri İ. V. Götenin “Faust” əsərinin tərcümə edilməsi (Yeri gəlmişkən, bu, Qərb ədəbiyyatından dilimizə orijinaldan ilk bədii tərcümədir R.M.) dövrün ədəbi mühitində mühüm bir təbəddülat yaratmış, bir sıra şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında mühüm iz buraxmışdır”[6.Səh.164]

Yalnız Hötenin, hətta yalnız alman ədəbiyyatının deyil, bütün dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən olan “Faust” bir çox belə ölümsüz əsərlər kimi: “İliada”, “İlahi komediya”, “Şahnamə”, “İsgəndərnamə”, “Fərhadnamə”, “Leyli və Məcnun” kimi xalq dastan və rəvayətləri əsasında yaranmışdır.

XVI əsrin birinci yarısında yaşamış cadugər doktor İohan Faust haqqında əfsanəvi rəvayətlər çox müxtəlif variantlarda əsrlər boyu bütün Avropa ölkələrində yayıla-yayıla, nəhayət, Hötedən çox-çox əvvəl bədii ədəbiyyatda da bir çox şəkillərdə öz əksini tapmışdır: belə ki, Faust xəbis ruh İblis ilə əlbir olub, öz ruhunu ona satmış və bunun müqabilində kainatın bütün gizli sirlərinə vəqif, cürbəcür sehr və mücüzələr yaratmağa qadir bir cadugər olmuşdur. Onun macəralı və sərgüzəştlərlə dolu möcüzələri də saysız hesabsızdır. Bu sərgüzəştlər bir çox rəvayətlərin, romanların, poema və dram əsərlərinin əsas məzmununu təşkil etmişdir.

“Faust” Ə. Hüseynzadə tərcüməsilə ədəbiyyatımıza qədəm qoyarkən özü ilə Mefistofeli (İblisi) də gətirdi. Ədəbiyyat tariximizdən gördüyümüz kimi İblis mövzusu sonradan romantiklərimizin - A. Şaiq, H. Cavid, M. Hadi yaradıcılığında əsas mövzularından birinə çevrildi. Əlbəttə, bunun bir səbəbi Ə. Hüseynzadənin zəngin bədii-estetik zövqə malik, istedadlı tərcüməsinin oyatdığı təsir idisə, digər bir səbəbi də həmin mövzunun (Qərb ədəbiyyatında olduğu kimi) ədəbiyyatımıza qədimdən gələn Xeyir-Şər mübarizəsi motivi ilə səsləşməsi, yaxınlığı idi.

İ. Höte “Faust” əsəri üzərində, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyunca işləmişdir: əsəri 1722-ci ildə 23 yaşında bir gənc ikən yazmağa başlamış, 1831-ci ildə, yəni 83 yaşında bir ahıl ikən, ölümündən cəmi bir il əvvəl bitirmişdir. Bu da əsərin dolğunluğuna; yalnız 23 yaşlı cavanın təfəkkürünə deyil, eyni zamanda kamil bir insanın ömür boyu təcrübələrinə əsaslanan zəngin bir həyat materiallarının dəyərli toplusudur. Bu əsaslanma ilə xüsusi bir ahəngdarlıq təşkil edən əsərin tərcüməsi ədəbiyyatımızda ədəbi prosesdə böyük əks sədəya və rezonansa səbəb olmuşdu.

“Son dərəcə mürəkkəb həyati-ictimai hadisələrlə yanaşı, dərin fəlsəfi-mistik mifoloji motivləri əhatə edən “Faust” əsərini tam mənası ilə dərindən başa düşmək üçün qədim Yunan mifologiyasından tutmuş, Hötenin zamanındakı müxtəlif fikri, ədəbi, estetik cərəyanları bilmək, müəllif və əsər haqqındakı əsas tədqiqat əsərləri ilə yaxından tanış olmaq lazımdır”.[7.Səh.9]

1906-cı ildə nəşr olunan “Füyuzat”ın ilk sayında Almaniyanın Veymar şəhərində milli teatrın qarşısında 1857-ci ildə Şiller və Höteyə ucaldılmış məşhur abidənin (heykəltəraş Ritşel) təsviri verilmişdir. Ə. Hüseynzadə həmin rəsmi oxuculara aşağıdakı cümlə ilə təqdim edirdi: “Almaniyada Veymar şəhərində şair Şillerlə Getinin təzkari-namları üçün rəکز olunan abidədir”. Bu, Azərbaycan oxucusunu alman mədəniyyəti ilə tanış etmək cəhdindən daha çox, Qərbdəki, əsasən, Almaniyadakı maarifçilik düşüncəsinə (Veymar o zaman maarifçiliyin Qərbdəki mərkəzlərindən biri idi N. İ.) və romantik ədəbiyyat axımına diqqəti cəlb etmək məqsədi daşıyırdı.

"Əli bəy Hüseynzadə məqalələrində dünya mədəniyyətini sadəcə təbliğ etmir, onun nailiyyətlərindən öyrənmək zəruriyyətini irəli sürür, müasir şairlərə məsləhət görürdü ki, "şair yazmaq üçün Puşkinlərin, Lermantovların, Şillerlərin, Hüqoların, Senkeviçlərin, Molla Cümələrin, Şeyx Nizamilərin, F. Əttarilərin əsərlərinə müraciət etsinlər, bunları türkcəmizə nəql edib, xalqımıza bildirsinlər". Milli bədii fikri dünya ədəbiyyatı hesabına daha da inkişaf etdirmək Ə. Hüseynzadənin məqalələrinin ən yaxşı tərəflərindən idi".[8.Səh.60]

Romantik sənət görüşləri Ə. Hüseynzadənin təkcə tənqidi əsərlərində deyil, həmçinin bədii yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Dediymiz kimi, bu ilk tərcümə olunan "Faust" əsərinin müəllifi Höte yaradıcılığının sonuna doğru, yəni həmin əsəri yazdığı zaman daha çox romantizmə meyil etmişdir. Buna görə də "Füyuzat"ın ilk nömrələrindən Ə. Hüseynzadənin tərcümələrinin dərc edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Əsərdə Hötenin yaratdığı şair obrazı ilə ədib həm də sanki, özünün, "Füyuzat"ın bədii-estetik məramını, sənət və dünyanı dərkindən danışır. Jurnalın birinci sayında verilən bir parçaya diqqət yetirək: "Şair-... Bana asimanın, mavərayı-kəvakibdə olan bir aləmi-asudənin yollarını göstər ki, oraya pərvaz edəyim. Şair üçün ən həqiqi bir şəfanın, ən saf bir bəhrü sürurun şükufəzarı ancaq o balalardadır, qəlbləri ləbrizi-füyuzat edən eşq və məhəbbət yeddi lahuti ilə ancaq orada bədayələr yaradır, xarüqə ibda edər". ("Füyuzat" №1. Bakı 1906. Səh 7)

Göylərə qalxmağı, xəyalın ənginliklərinə baş vurmağı arzu edən Höte, şübhəsiz, Ə. Hüseynzadənin milli ədəbiyyatımıza rəvac vermək istədiyi romantik sənət axınını çox gözəl ifadə edir. Bu fikir yolu ilə N. Kamalın fikirləri bir-birini tamamlayır: "Hər gördüyümüz kibi yazmaqda nə tərəqqi ola bilər, bir az da düşündüyümüz kibi yazmalıyıq"[9.Səh.345]

Gökəmli ədəbiyyatşünas alim Ş. Vəliyev məsələyə belə yanaşır: "... "Faust"a böyük əhəmiyyət verilirdi, müxtəlif hadisə, fakt və problemlərə faustvari fəlsəfi kredo ilə yanaşmaq "füyuzat"çılar üçün müəyyən ədəbi-estetik norma halında qəbul olunurdu. Klassik ədəbi qəhrəman və sənətkarların gözü ilə çağdaş gerçəkliyə baxmaq və qiymət vermək (Həmin yaradıcılıq mövqeyini ədəbi düşüncə tərzinə keçirilməsinin ən bariz nümunəsini Ə. Hüseynzadənin "Siyasəti-fürusət" əsərində görürük" Ş.V.) "füyuzat"çılar üçün əsas keyfiyyət sayılsa da, faustsayağı düşüncə ayrıca önə çəkilirdi".[10.Səh.181]

"Faust" əsərinin müqəddiməsi iki ad - "Səhni-tamaşada müqəddimə" və "Səhni-asimanda müqəddimə" -altında maraqlı tərcümə və təbdil kimi 1906-1907-ci illərdə "Füyuzat" jurnalının 1, 3, 12, 16, və 31-ci saylarında hissə-hissə dərc olunmuşdur. M. Qubadova "Ə. Hüseynzadə və teatr" adlı kitabında dəfələrlə "Füyuzat"ın 15-ci nömrəsində də "Faust"dan tərcümə olduğunu qeyd etsə də, həmin nömrədə Höte və "Faust"la bağlı heç bir nümunə və ya qeyd rast gəlmədik.

Jurnalın 1, 3, 12 nömrəli saylarında Ə. Hüseynzadə çap olunan tərcümələri nəsrə yazmışdır, "bu da, bircə, onun teatrla bağlı irad və təkliflərini istədiyi mətnə və operativ olaraq mətbuat vasitəsi ilə daha geniş formada bəyan etmək məqsədindən irəli gəlmişdir".[11.Səh.46]

Sonrakı iki sayda (16 və 31-ci saylarda) isə "Səhni-asimanda müqəddimə" adı ilə proloqun davamı dərc olunmuşdur. Nümunə poetik tərcüməyə əsaslanır və şairin lirik estetik istedadının yüksək keyfiyyət kəsb etdiyini göstərir. Ümumilikdə, bu tərcümə əsəri əlahiddə fikir və ideya bitkinliyi baxımından bütöv bir pyes xarakteri daşıyır. Maraqlı mövzu və ideya xətti ətrafında cərəyan edən söhbətlər ilə o dövrün teatr ab-havasını özündə əks etdirir. Ə. Hüseynzadə əsəri tərcümə və təbdil edərəkən çalışmışdır ki, eyni zamanda həmin illərdə teatr

işində mövcud olan bəzi məsələlərə də münasibət bildirsən. Çünki teatr ölkədə yeni müasir fikirli elit kütlənin yaranmasında mühüm rol oynayacaqdı.

Höte şəriyyətinin vüsəti, fəlsəfə və romantikası Ə. Hüseynzadədə daha mükəmməl bir şəkildə təzahür etmişdir. Görkəmli alman dili mütəxəssisi professor Nəzakət xanım Ağzadə belə qeyd edir: "Əli bəy Hüseynzadənin əruz vəznində "Faust" dan etdiyi tərcümə əvəz ediləməzdir. Əgər bu gün həmin tərcüməni alman dilinə çevirsək, eynilə Hötenin "Faust" unu alarıq". [12.Səh.6] Bu da Ə. Hüseynzadənin tərcüməsinin nə qədər dəqiq və yerində bir tərcümə olduğunu deməyimizə əsas verir. Ə. Hüseynzadəyə görə tərcüməçi tərcümə üçün seçdiyi əsərin ruhunu duymalıdır, yalnız dil elementləri hesabına uğurlu tərcümə mümkün-süzdür. Ona görə də onun bu tərcüməsi adi bir bədii tərcümə olmaqdan çox yüksəkdə dayanır. Sanki, o bu əsərin bütün bədiiyatının, mifologiyasının, fəlsəfəsinin, hətta müəyyən mənada üslubiyyatının bələdçisi idi. Bu, təkcə Əli bəy Hüseynzadənin sənət qüdrətinin hesabına deyildi, həm də tərcümə olunan əsərin düzgün seçilməsi hesabına idi. Çünki "Faust" onun "əskidən bəri ruhunun yeganə münisi olan alman şairi Hötenin" (A.Şaiq) əsəri idi. Bu tərcümələri mütləq etdikcə həm Ə. Hüseynzadə ilə Hötenin fikir oxşarlığını, həm də əsərə və Höteyə olan sevginin təcəssümünü hiss etmək olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Övraqi Nəfisə" Bakı. 1919. №5.səh 9
2. Ə. Hüseynzadə. "Füyuzat". №2. Bakı 1906. Səh. 24
3. İ. V. Höte. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Şərq-Qərb". 2010. Səh 8-9.
4. İ. V. Höte. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Şərq-Qərb". 2010. Səh 8-9.
5. A. Şaiq Xatirələrim. Bakı. Gənclik. 1973. Səh. 201-202
6. Rasim Mirzə. Türkçülüğün babası. Bakı. Elm. 2000. Səh. 164
7. M. Rzaquluzadə. İ. V. Höte "Faust" tərcümə "Öndər nəşriyyat" Bakı-2004. Səh. 9
8. Ofeliya Bayramlı. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? (Əli bəy Hüseynzadə) Bakı. Mütərcim. 1997. Səh.60
9. Ə. Hüseynzadə "Füyuzat". 1907. №22. Səh. 345
10. Şamil Vəliyev Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı. Elm. 1999. Səh. 181
11. M. Qubadova "Ə. Hüseynzadə və teatr" Bakı. Gənclik. 2011. Səh. 46
12. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 mart 1988-ci il. №10. s.6.

UOT: 811.512.162

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BEYNƏLMİLƏL EPONİM TERMINLƏR

AYTƏN HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi

aytenhuseynova88@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində işlənən beynəlmiləl eponim terminlər araşdırılır. Dünyanın bir çox dillərində beynəlmiləl eponim terminlər geniş yayılmışdır. Xüsusən antroponimlər əsasında düzələn terminlər dünya dillərində fonetik, orfoqrafik və semantik aspektdən olduğu kimi işlənərək beynəlmiləl statusu qazanmışdır. Eponimlər əsasən antroponimlər, eləcə də toponim, əsər personajları və mifonimlərlə bağlı olaraq yaranır. Beynəlmiləl eponim terminlər özünəməxsus struktura malikdir. Terminlər xüsusi adın heç bir şəkilçi qəbul etmədən metonimik köçürmə, affiksasiya və sintaktik üsul ilə düzəlir. Şəxs adı, soyadı ilə düzələn eponim terminlər strukturca bir, iki, üç və dördkomponentli olur. Məqalədə eponim terminlərin yaranma modelləri də göstərilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, beynəlmiləl terminlər, eponim, antroponimlər, termin-söz birləşmələri.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫЕ ЭПОНИМИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются интернациональные эпонимические термины, употребляемые в современном азербайджанском языке. Во многих языках мира широко распространены интернациональные эпонимические термины. Термины, в частности, составленные на основе антропонимов, приобрели интернациональный статус, обрабатывая их как фонетический, орфографический и семантический аспект в языках мира. Эпонимы возникают в основном в связи с антропонимами, а также топонимами, персонажами произведений и мифонимами. Интернациональные эпонимические термины имеют свою специфическую структуру. Термины образуются с помощью метонимического переноса без принятия какого-либо суффикса к имени собственному, аффиксации и синтаксическим методам. Эпонимические термины, образованные именем и фамилией человека, структурно состоят из одной, двух, трех и четырех компонентов. В статье также приведены модели образования эпонимических терминов.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, интернациональные термины, эпонимы, антропонимы, термины-словосочетания.

INTERNATIONAL EPONYM TERMS IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

ABSTRACT

The article examines the international eponym terms used in the modern Azerbaijani language. International eponym terms are widely used in many languages of the world. Terms, in particular, based on anthroponyms, have acquired an international status, treating them as a phonetic, orthographic and semantic aspect in the languages of the world. Eponyms arise mainly in connection with anthroponyms, as well as toponyms, characters of works and mythonyms. International eponym terms have their own specific structure. Terms are formed using metonymic transfer without accepting any suffix to the proper name, affixation and syntactic methods. Eponymous terms formed by the name and surname of a person structurally consist of one, two, three and four components. The article also presents models for the formation of eponym terms.

Keywords: Azerbaijani language, international terms, eponyms, anthroponyms, term-phrases.

Antroponimlər əsasında yaranmış eponim terminlər dünyanın bir çox dillərində işlənilməkdədir. Eponim terminlər terminoloji sistemin vahidi sayılır. Eponim terminlərin fəal yaranması elm sahələrinin yaranma və inkişaf dövründə baş verir. Hal-hazırda eponim terminlər

demək olar ki, müxtəlif elm sahələrində: tibb, riyaziyyat, fizika, kimya, informatika, aviasiya, astronomiya, logistika, iqtisadiyyat, hüquq, idman və s. işlənilir.

Eponim yunan sözü olub, nəyəsə öz adını vermək, nədənsə ad almaq deməkdir. İzahlı dilçilik lüğətində eponim sözü belə izah edilir: Eponim– dilin leksik qatında başqa omonimin yaranmasına xidmət edən şəxs adı [8, səh.31]. V.M.Leyçik eponim terminləri belə izah edir: “eponimlər-xüsusi adların iştirak etdiyi struktur elementlər və ya müvafiq obyektləri, hadisələri, ölçü vahidləri bildirən müəlliflər, yaxud da ki, məşhur elm və mədəniyyət xadimlərinin şərafinə təyin edilmiş terminlərdir [14]. N.V.Novinski yazır ki, eponimlər – terminlərin yaranması üçün istifadə edilən adlardır[16, səh.26]. V.Hüseynzadə eponimləri belə izah edir: “eponim-müəyyən bir elm (tibb, iqtisadiyyat, riyaziyyat, fizika və s.) terminidir, eponim xüsusi sözlərin müxtəlif növlərini öyrənən onomastikanın bir terminidir və nəhayət, eponim hər hansı xüsusi addan yaranan söz və söz birləşmələrini öyrənən eponimika terminidir [12, səh.31].

Eponim terminlər tərkibində elm və digər sahələrdə məşhur iz buraxmış alim və tədqiqatçıların soyadını, adını ehtiva edir. Eponim termin o halda yaranır ki, terminoloji anlayışı ifadə etmək üçün adekvat söz olmasın.

Eponim terminlərin əsasında hər hansı hadisə, elmi kəşf, tarixi, ictimai-siyasi amillər dayanır. Hər hansı kəşf tədqiqatçının adı və ya soyadı ilə tanınır, ümumiləşir və elmi sahələrdə işlənən terminoloji vahidlərə çevrilir. “Bu adlar dünyanın bütün dillərinə daxil olmaqla yanaşı öz ümumiləşmiş variantları ilə müvazi olaraq bir termin kimi elmi ünsiyyətdə işlədilən başlıca vahidlərə çevrilirlər. Beləliklə, müvafiq qanunu, hadisəni ilkin kəşf edənlərin adları yayılıb məşhurlaşmaqla bərabər həmin terminin daxili məzmununu da asanlıqla qavranılır, xarici forması da asanlıqla başa düşülür [5, səh.164]”

Eponimlər dünyanın bir çox dillərinin terminoloji sistemində geniş işlənərək beynəlmillik statusu qazanmışdır. Dilçilikdə beynəlmillizmlər heç vaxt öz aktuallığını itirmir, xüsusən də elmlərin inteqrasiyası və elmin müxtəlif sahələrində beynəlmilləl sözlərin artması marağa səbəb olur. Hər bir dildə mühüm leksik təbəqəyə malik olan bu terminlər müəyyən leksik kateqoriyanın beynəlmilləşməsini göstərir.

Beynəlmilləl eponim terminlər üç və daha çox müxtəlif sistemli dillərdə fonetik, orfoqrafik və semantik cəhətdən oxşar olan terminlərdir. Beynəlmilləl eponimlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əksər alınma sözlər kimi onların alınma mənbəyi yoxdur. “Eponimik beynəlmillizm xüsusi adın (antroponim, toponim və ya mifonim) affiksiz metonimik köçürmə yolu ilə və ya xüsusi adın (antroponim, toponim və ya mifonim) affiksial yolla yaranması ilə formalaşan beynəlmilləl anlayışdır”[13, səh.63].

Terminologiya sahəsində tədqiqatçılar terminoloji vahidlərin tərkibində eponimlərin işlənməsinə görə iki fərqli mövqedə dayanırlar. Bəzi alimlər terminin eponimdən yaranmasını məqbul hesab edir və eponim vahidləri terminoloji vahid kimi qəbul edirlər (V.M.Leyçik, E.M.Kakzanova, N.V.Novinskaya). Digər mövqedə olanlar eponim vahidləri termin sırasına daxil etmirlər (Ş.V.Qolub, A.A.Reformatski, S.D.Şelov). Fikrimizcə, eponimlər elm sahələrində işlənirsə və digər terminlərlə yanaşı terminoloji lüğətlərdə yer alırsa onlar terminoloji vahid kimi qəbul oluna bilər.

Beynəlmilləl eponim terminlərə daha çox tibb, riyaziyyat, fizika, kimya, astronomiya, informatika sahələrində rast gəlinir. Tibb sahəsində: *Farabey raspatoru, Konn simptomu, Daun sindromu, Kraup simptomu, Seçenov effekti, Babkin refleksi, Altsheymer qliyası, Aksensfeld blefaroplastı;*

riyaziyyat sahəsində: *Qalua qrupu, Pifaqor teoremi, Nyuton diaqramı, Montel prinsipi, Lorens qrupu, Enta teoremi, Qaus inteqralı, Eyler sxemi, Yakobi matrisi* və s.; astronomiya sahəsində: *Veqa, Deymos, Bond albedosu, Vilson kamerası, Fridman modelləri, Plank intensivliyi, Zeyeman effekti, Umker effekti, Nyuton fokusu, Plank era, Dopler prinsipi, Maksutov teleskopu* və s.; informatika sahəsində: *Qant diaqramı, Hers, Ponzi sxemi, Deykstra alqoritmi, Bul operatoru, Bodo kodu, Türiinq maşını* və s.; iqtisadiyyat sahəsində: *Beyker planı, Dou Jons indeksi, Heller büdcəsi, Veblen paradoksu* və s.

Texniki sahələrlə yanaşı ictimai-siyasi sahələrdə də eponim terminlər geniş işlənmişdir. Məsələn, *Monro doktrinası, Marşall planı, Frankizm, Kalvinizm, Makiavellizm, Bonapartizm, Zeyqar-nik effekti, naqan, şovinizm, Babuovizm, Eyzenhauer doktrinası, İsveç modeli* və s.

Eponim terminlər darixtisas sahələrini əhatə etsə də, bəzi eponimlər gündəlik nitqdə də geniş işlənir. Məsələn, *dizel, cakkuzi, baykot, rentgen, alfons* və s.

Eponim terminlər əsasən, antroponimlər, xüsusən də bu və ya digər tədqiqat, kəşf, ixtiraların müəlliflərinin soyadları, adları ilə bağlıdır. Lakin terminologiyada antroponimlərlə yanaşı toponim, ədəbiyyat personajları və eləcə də mifoloji personajların adları ilə bağlı yaranan eponimlərə də mövcuddur.

Toponimlər əsasında yaranan eponim terminlər: *sionizm*–Qüdsün yaxınlığında yerləşən Sion təpəsinin adından. XIX əsrin sonunda təşəkkül tapmış və yəhudilərin milli şüurunun bərpasını, eləcə də Fələstində yəhudi dövlətinin yaranmasını qarşısına məqsəd qoymuş ideologiya, habelə ictimai-siyasi hərəkət [17]; *Çikaqo* –Windows 95 əməliyyat sisteminin işlənilib hazırlanma mərhələsində kod adı [2,səh.129]; *Levallua texnikası*– Orta və qismən Üst Paleolit dövrü üçün xarakterik olan daş alət hazırlama texnikası. Bu texnika əsasında düzəldilmiş alət ilk dəfə Levallua Perre şəhəri yaxınlığında tapıldığı üçün ona belə ad verilmişdir [14]; *stoizizm* – Afinada filosof Zenonun təhsil aldığı bina olan Stoanın adındandır. Qədim Yunanıstanda və Romada: materializm ilə idealizm arasında tərəddüd edən fəlsəfi nəzəriyyə [3,səh.245].

Ədəbiyyat personajlarının adları ilə yaranan eponim terminlər: *Eliza* – 1964-66-cı illərdə Massaçusets Texnologiya İnstitutunda Cozef Veyrenbaum tərəfindən yazılmış məşhur kompüter proqramı. Aktiv dinləmə texnikası əsasında işləyən proqram psixoterapevtlə dialoqu təqlid edirdi. Proqram Bernard Şounun “Piqmalion” pyesinin qəhrəmanı Eliza Dulitlin şərəfinə adlandırılıb [2,səh.263]; *beovulf* – ilkin kodları ilə yayılan əməliyyat sistemləri altında işləyən hesablama maşınlarından ibarət klaster. Erkən (VII-VIII əsrlər) ingilis ədəbiyyatının qəhrəmanlıq eposunun şərəfinə adlandırılıb [2,səh.72];

Mifoloji personajların adları ilə bağlı yaranan eponim terminlər: *gebraizm* (qədim yunan əsatirində cavanlıq ilahəsi, Zevsin və Henrinin qızı) – qədim yunan dilinə məxsus söz və ifadə [3,səh.114]; Nereida yunan mifologiyasında dəniz pərisinin adı – 1) Neptunun ikinci peyki, 1949-cu ildə kəşf edilmişdir; 2) halqavari dəniz qurdu [səh.159]; *Yupiter* – Günəş sisteminin ən böyük planetlərindən birinin adı; 2) kino çəkilişlərində işlədilən çox güclü projektorlar; 3) qədim Roma əsarətində Roma dövlətini mühafizə edən göylərin baş allahı [3, səh.93];

Terminologiyada beynəlmiləl eponim terminlər aşağıdakı üsullarla yaranır:

1) Heç bir şəkilçi qəbul etmədən metonim köçürmə yolu ilə yaranan eponim terminlər. Məsələn, *naqan, mauzer, salmonel, tesla, şrapnel, brauning, vinçester, haskell, Reyter, Pulman, hers, nikotin, ersted* və s.

2) Eponim terminlərin düzəldilməsində affiksasiya üsulundə geniş istifadə olunur. Affiksasiya zamanı beynəlmiləl suffiks olan *-izm* eponimlərə qoşularaq ictimai-siyasi anlayışları ifadə edir.

-izm – *Qandizm, makkartizm, mazdeizm, kalvizm, cinqoizm, frankizm, maoizm, bonapartizm, daltonizm, monetarizm, vxeysmanizm, lamarkizm, mormanizm, plutonizm, freydizm, furyerizm, cimkrouizm* və s.

-izasiya- qalvanizasiya.

-inq – cerrimenderinq

-ist – mazoxist, sadist.

Suffiksasiya üsulu ilə yanaşı prefiksasiya üsulu ilə də eponim terminlər yaranır. Daha çox *neo* prefiksoidin artırılması ilə düzəlir. *Neodarvinizm, neolamarkizm, neoplatonizm* və s. Bu sözlərə həm prefiks, həm də suffiks artırılaraq düzəlmişdir.

3) Xüsusi adlardan termin düzəldilməsində daha məhsuldar üsul sintaktik üsuldür. Sintaktik üsulla yaranan beynəlmiləl eponim terminlər mürəkkəb və termin-söz birləşməsi şəklində olur.

Mürəkkəb eponim terminlər: *voltmetr, vatmetr, volt-amper, ampermetr* və s.

Termin-söz birləşmələri şəklində olan eponim terminlər. Xüsusi adlar dəqiqləşdirici sözlərlə birlikdə işlənərək terminoloji söz birləşmələri əmələ gətirir. Azərbaycan dilində işlənən eponim terminlərin əksəriyyəti II növ təyini söz birləşməsi modelində olur. Məsələn, *Bessel funksiyası, Balmer dekrementi, Bul operatoru, Veblen paradoksu, Lebeq inteqralı, Layman kontinumu, Umker effekti, Fraunhofer spektri, Olbers paradoksu, Berqman seriyası, Nikol prizması, Montel prinsipi, Fredholm alternativi, Qaus inteqralı* və s.

Azərbaycan dilində III növ təyini söz birləşməsi modelində işlənən eponim terminlər: *Lundborqun psixoklonik reaksiyası, Orionun terapiyası, Tenzorun alternasiyası, Kalbaumanın stabil hallisinasiyası, Jollinin miastenik reaksiyası, Sveyfelin kefalokranioklastı* və s.

Terminoloji sistemdə antroponimlərdən yaranan terminlər daha çox sintaktik üsulla düzəlir. V.M.Leyçik qeyd edir ki, müxtəlif Avropa dillərinin ayrı-ayrı terminoloji sistemində 70-90 faizədək terminlər söz birləşməsi (bəzi terminoloji sahə isə tamamilə söz birləşməsi) şəklindədir [15, səh.40].

Təhlillər göstərir ki, eponim terminlərin tezliyi xüsusi adların iştirakı ilə terminoloji səciyyə daşıyan söz birləşmələri şəklində yaranır.

Beynəlmiləl eponim terminlərin tərkibində elm sahəsində xüsusi iz qoyan alim, həkim, tədqiqatçı, riyaziyyatçıların və s. daha çox soyadları işlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eponim terminlər əsasən kişi soyad, adlarından yaranır. Lakin elm sahəsində qadın tədqiqatçıların da soyadı, adı ilə bağlı terminlərin işlənməsinə rast gəlinir. Məsələn, *İvanova-Podobed sipmtomu* – qida borusunda yad cisimlərin aşkar edilməsinin rentgenoloji üsulu. Sovet rentgenoloqu S.V.İvanova-Podobedin adı ilə bağlıdır [11, səh.462]; *Lisovskayanın reaksiyası* – çoxvalentli qonokokk kulturası ilə immunlaşmış dovşan qanının zərdabı vasitəsilə uşaqlıq boynu ifrazatı və sidikdə qonokokk anticisminin tapılmasına əsaslanan seroloji diaqnostika. Sovet uroloqu S.N.Lisovskayanın soyadından götürülüb [11, səh.584].

Beynəlmiləl eponim terminlər özünəməxsus struktur və semantik xüsusiyyətə malikdir. Eponim terminlər strukturca birkomponentli, iki və daha çoxkomponentli olur.

Birkomponentli eponim terminlər: *Mazurenko virusu, Hirş sfinkteri, Yunq modeli, Hanning funksiyası, Buqe anomaliyası, Faradey effekti, Plank intensivliyi, Pauli prinsipi, Balmer seriyası, Ramsden okulyarı, Nyuton kosmologiyası, Paaşe indeksi, Payeski metodu* və s.

İkikomponentli eponim terminlər: *Babinski-Najatta sindromu, Bekus-Naur forması, Herş-prunq-Ressel diaqramı, Ressel-Foxt teoremi, Svartşild-Şuster modeli, Şenberq-Çandrasekar limiti, Sixote-Alin meteoriti, Kantor-Bernşteyn teoremi, Makl-Uels sindromu, Maqrasi-Leonardi sindromu* və s.

Üçkomponentli eponim terminlər: *Taussiq-Snellen-Albers sindromu, Simonovski-Plant-Vensan anginası, Morqani-Adams-Stoks sindromu, Morqani-Styüart-Morel sindromu, Nensi-Suini-İnslı sindromu, Peron-Drok-Klon sindromu, Volf-Parkinson-Uayt sindromu, Smit-Lemni-Optiz sindromu, Veyl-Ell-Reydi sindromu* və s.

Tibb, riyaziyyat, fizika və kimya elmlərində çoxsoyadlı eponim terminlər daha çox işlənir.

Eponim terminlərin yaranma modelləri aşağıdakılardır:

1. Şəxs adı (soyadı)+isim: *Briqs loqarifmi, Qrin funksiyası, Menelay teoremi, Nyuton binomu, Ebni effekti, Şreder sindromu, Abbe prizması, Laplas funksiyası, Evklid alqoritmi* və s.
2. Şəxs adı (soyadı)+isim+isim: *Dekart koordinat sistemi, Hilbert invariant integralı, Qaliley teleskop sistemi, Kepler teleskop sistemi, Delana orbit elementi, Dirak qamma cəbri, Nyuton iterasiya prosesi* və s.
3. Şəxs adı(ları) (soyadı)+sifət+isim: *Pontryagin maksimum prinsipi, Debay-Stoks-Eynşteyn hidrodinamik modeli, Oje elektron spektroskopiyası* və s.
4. Sifət+ alimin soyadı+isim: *Hemorragik Vernike polioensefaliti, akustik Dopler effekti, anomal Zeyeman effekti* və s.
5. İsim+alimin soyadı+isim: *matrisin Jordan forması.*
6. Şəxs adı (soyadı)+sifət+isim: *Kalbaumanın stabil hallüsinasiyası, Klauzius virial teoremi.*
7. Bir alimin (şəxs) iki soyadı + isim: *Ferreyr-Markiş sindromu, Frankl-Hoxvart sindromu, Meye-Robson simptomu* və s.
8. Şəxs adı+soyadı+isim: *Korneli de Lanq sindromu.*
9. İki alimin soyadı +isim: *Kroneker-Kapelli teoremi, Şenberq-Çandrasekar limiti, Dopler-Fizo prinsipi, Eynşteyn-de Sitter modeli, Şezo-Olbers paradoksu, Babinski-Najatta sindromu, Aşar-Ter sindromu, Aşoff-Talalayev qranuleması* və s.
10. Üç alimin soyadı+isim: *Adams-Morqani-Stoks sindromu, Simanovski-Plant-Vensan anginası, Boreson-Forsman-Leman sindromu, İrasek-Sulser-Uilson sindromu, Fankoni-Debre- De Toni sindromu, Fua-Şavani-İllemmand sindromu, Robinson-Miller-Bensimon sindromu* və s.
11. Dörd alimin soyadı+isim: *Lorens-Muna-Barde-Bidl sindromu, Mengel-Koniqsmark-Berlin-Mak Kyusik sindromu, Lermitta-Monye-Vinar-Tsokanakis simptomu* və s.

Sonuncu modelə aid birləşmələr əsasən tibb sahəsində daha çox rast gəlinir.

Beləliklə, xüsusi adlarda baş verən semantik dəyişiklik onların terminoloji səciyyə kəsb etməsinə təkan vermiş olur. Hər hansı kəşf ilə məşhurlaşan müəllifin adı (soyadı) ümumiləşir və onun tərəfindən kəşf olunan obyektiv hadisənin ölçü vahidinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Astronomiya terminləri lüğəti (Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə). Bakı,1989, 224s.
2. Calallı İ. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti (ingiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca). Bakı, 2017, 996s.
3. Cəfərov R. Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2001, 307s.
4. Elektrofizika terminləri lüğəti (Azərbaycan-rus-İngilis-türk-alman-fransız dillərində). Bakı, 2012, 384s.
5. Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı, 1991, 192 s.
6. Xəyami-Məmmədov Q.M. Rusca-Azərbaycanca riyaziyyat izahlı lüğəti. Bakı, 2006, 298s.
7. İngilis-Rus-Azərbaycanca fizika terminləri lüğəti. Bakı, 2010, 311s.
8. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, 2018, 912s.
9. Quliyev T., Abdullayev F., Heydərov A. Rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti. Bakı, 2012, 135s.
10. Politologiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2007, 352 s.
11. Yusif-zadə K. Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2018, 1094s.
12. Гусейнзаде В. Наука в пространстве языка: термины-эпонимы как результат интеллектуального труда азербайджанских ученых. Bakı universitetinin xəbərləri №4.. Bakı, 2018, s.31-39.
13. Какзанова Е.М. Философская картина мира в эпонимических интернационализмах. Вестник Пермского Университета. Выпуск 1, 2013, с.62-65.
14. Лейчик В.М. Обсуждение проблем эпонимии в современной науки. http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw1/leitchik_eponyms.html
15. Лейчик В.М.Общая типология и многоаспектные классификации специальной лексики//Терминология и знание. Материалы IМеждународного симпозиума. М. 2009.-С.28-48.
16. Новинская Н.В. Эпонимические названия в составе современной русской терминологии: автореф. дис:10.01.01. 1989, 19с.
17. <https://www.azleks.az/online-dictionary/tarix?s=15>

UOT: 37(091)

İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ PEDAQOJI FIKRIN FORMALAŞMASI PROSESİ ("AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ" -NİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

ELNARƏ MƏMMƏDOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı şəhəri, 276 nömrəli orta məktəbin tərbiyə

işləri üzrə direktor müavini,

Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrin ortalarında idarəetmə məsələlərinə dair fikirlər təhlil olunur. Bu sahədə keçmiş SSRİ məkanında görülən işlərdən, həmçinin o zaman bütün ölkədə rezonans verən akad. M.Mehdizadənin maarif sisteminin elmi idarəetmə məsələlərinə dair nəzəri fikirlər və onların xalq maarifi orqanlarının təkmilləşdirilməsinə təsiri problemlərinə dair məqaləsinin mahiyyəti açılır.

Açar sözlər: təfəkkür, formalaşma, sosial problem.

ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МНЕНИЕ ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ (НА БАЗЕ МАТЕРИАЛОВ «АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ШКОЛЫ»)

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются взгляды на управление в середине 20 века. Эта область - академик, который резонирует в бывшем СССР, а затем резонирует во всей стране. Раскрыта сущность теоретических представлений образовательной системы М.Мехдизаде по вопросам научного менеджмента и их влияние на совершенствование органов народного образования

Ключевые слова: мышление, формирование, социальная проблема.

MANAGEMENT ISSUES AND PEDAGOGICAL OPINION FORMATION PROCESS (ON THE BASIS OF "AZERBAIJANI SCHOOL" MATERIALS)

Abstract

The article analyzes views on governance in the mid-20th century. This area is an academician who resonates in the former USSR, and then resonates in the whole country. The essence of M.Mehdizade's educational system is theoretical, and its impact on public education is highlighted.

Keywords: thining, formation, social problem.

Bütün səviyyələrdə həyata keçirilən pedaqoji nəzarət idarəetmə işin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. İdarəetmənin düzgün qurulması tədris müəssisələrində yüksək səviyyədə xidmət etmək vəzifəsini yerinə yetirir. Bütün bunlar isə pedaqogikanın böyük bir elm sahəsi ilə sıx əlaqədardır və idarəetmənin düzgün qurulması ilə pedaqoji fikrin formalaşması yollarını müəyyənləşdirir. Təlimlə tərbiyənin vəhdəti müasir idarəetmə qarşısında qoyulmuş mühüm tələbdir.

Təhsil orqanları qarşısında qoyulan yeni vəzifələr baxımından maarif sisteminin idarə edilməsinin elmi nəzəriyyəsi hazırlanmalı və onun iş üslubunun daha da təkmilləşdirilməsi qarşıda duran problemlərindən olmalıdır. Artıq bir aksiom kimi qəbul olunmuşdur ki, idarəetmədə insan resurslarının idarəedilməsi başlıca cəhətlərdəndir. Burada əsas uğur ilk növbədə xalq maarifi orqanlarının rəhbərliyi və onların idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsindən asılı-

dır. Tədris-tərbiyə prosesini idarə etməkdə məqsəd şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını təmin etməkdir. Direktiv sənədlərdə ayrı-ayrı alimlərin yazılarında, sistemin idarə edilməsinin elmi nəzəriyyəsinin hazırlanması və iş üslubunun təkmilləşdirilməsinə təklif və tövsiyələr verilir, quruluşun tələbi ilə insanların xüsusiyyətini nəzərə alaraq onun idarə edilməsinin əsaslarının da öyrənilməsi tələbi qoyulurdu. Lakin rejim heç nəyi özbaşına buraxmaq istəmirdi. Ona görə də, maarif orqanlarının qarşısında konkret vəzifələr qoyulur və onların icrası tələb edilirdi.

Azərbaycanda sovet pedaqogika elminin təşəkkülünə və daha da inkişafına idarəetməyə dair elmi-nəzəri fikirlərin son dərəcə böyük təsiri olmuşdur. "Yeni məktəb", "Müəllimə kömək", sonralar "Azərbaycan məktəbi" nəşr olunanda artıq idarəetməyə dair elmi-nəzəri fikirlər müəyyən formada pedaqoji aspektli məqalələrdə öz yerini tuturdu. Bu sahədə müxtəlif formalı məqalələr də özünü göstərirdi. Sırf həmin aspektdə sanballı yazılara hələ də təsadüf olunur. Pedaqoji fikrin aktual problemlərinə və xalq maarifinin inkişafı tarixinə, gənclərin təlim-tərbiyəsi nəzəriyyəsinə dair yazılmış fundamental əsərlər pedaqogika elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. Xüsusən bu sahədə son illərdə yazılmış təlim metodları haqqında onları yeniləşdirmək, həyatın tələblərinə müvafiq hala salmaq haqqında fikirlər də çox söylənmişdir. Bu da təbiidir. Çünki təlim metodlarının yeniləşdirilməsi məktəb və pedaqogikanın ən aktual problemlərindən biri olmuş və olmaqdadır. Hər şeydən əvvəl, bu onunla bağlıdır ki, təlim metodlarını, müəllimlərlə şagirdlərin birgə fəaliyyətini məhz təlim prosesinin mərkəzi komponentləri müəyyənləşdirir. Deməli, yüksək pedaqoji dəyəri ilk növbədə təlim metodlarının yeniləşdirilməsində, təkmilləşdirilməsində və onun səmərəli tətbiqində axtarmaq lazımdır.

M.Mehdizadənin və digər pedaqoqların məqalələrindəki bəzi fikirlər sonradan daha da konkretləşdirilirdi: "Maarif sisteminin idarə edilməsi dedikdə təşkilati, metodiki, kadr, tərbiyə, plan, maliyyə, təchizat və s. sahələrə dair tərbiyənin məcmusunu nəzərdə tutur ki, onların yerinə yetirilməsi maarif sisteminə daxil olan müəssisələrin normal fəaliyyət göstərməsini və sistemin inkişafını təmin edir".

Burada o da tövsiyə olunurdu ki, pedaqoqlar heç zaman "idarəetmə elmi" ilə "idarəetmə mövhumatları"nı eyniləşdirilməyə meyil etməməlidirlər (M.Mehdizadə).

Bu məsələlərə jurnalda aydınlıq da gətirildi: "Maarif sistemini idarəetmə elmi dedikdə, bu idarəetmənin məqsəd və məzmununu işıqlandıran və müəyyənləşdirən prinsip və metodlarının elmi əsasları nəzərdə tutulur ki, onlar idarəetmənin səmərəli aparılmasını təmin edir" ("Azərbaycan məktəbi", 1976, №11).

"Azərbaycan məktəbi" idarəetmə sahəsində qızgın işlər, mübahisələr getdiyi vaxtda, öz yazılarında onu da bildirirdi ki, maarifin, xüsusilə məktəblərdə təlim-tərbiyə prosesinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair fikirlər də irəli sürülməlidir. Lakin bütün bunlar bir daha qarşıya yeni məqsədlər qoyur ki, xalq təhsil orqanlarına rəhbərliyin və idarəetmənin həmişə təkmilləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Ancaq bütün bunlarda mərkəzdə bir fikir dayanmalıdır ki, idarəetmə elmində ən başlıca cəhət ilk növbədə insanların idarəedilməsidir. Mövcud pedaqoji elmin prinsiplərini ümumiləşdirən belə məqalələrdə idarəetmənin elmi prinsipi, maarifin idarəedilməsində planlaşdırmanın rolu, uçot və nəzarət idarə edilmədə mühüm proses kimi götürülürdü. Dönə-dönə qeyd edilməlidir ki, idarəetmədə nəzarətin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməmək olmaz. Bunun keyfiyyəti maarifin idarəetmə sisteminin kökündən yaxşılaşdırılmasından ibarətdir.

İdarəetmə elmi yetişməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi sahəsində kəmiyyət və keyfiyyətə əsaslı irəliləyişlər bütün təlim-tərbiyə müəssisələrinə, o cümlədən məktəbəqədər və məktəb-

dənkənar uşaq tərbiyə ocaqlarına rəhbərliyi və onların idarə olunmasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Müasir mərhələdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi strategiyası elmi-texniki tərəqqi əsasında istehsalın təkmilləşdirilməsini zəruriləşdirir. Çünki iqtisadiyyatın inkişafına, onun səmərəliliyinin yüksəlməsinə, bilavasitə kadrların savad səviyyəsi təsir göstərməmiş qalmır.

Pedaqoji ədəbiyyatda idarəetməyə bir sıra təriflər verilmişdir: 70-ci illərdə "Sovetskaya pedaqogika" jurnalında deyilirdi: "Dövləti idarəetmə idarəedici-sərəncamverici bütün qanuni dövlət orqanlarının fəaliyyətidir". Yaxud: dövlət idarə orqanlarının təsərrüfat və ictimai-mədəni quruculuq işlərinə rəhbərin fəaliyyətinə icraedici və sərəncamverici fəaliyyət deyilir. Daha münasib tərifdə isə: "İdarəetmə-qarşıya qoyulmuş məqsədə insanların birgə fəaliyyəti prosesində nail olmağı təşkil edən təşkilati funksiyaların həyata keçirilməsidir". Yaxud: "İdarəetmə-məqsədyönəldilmiş təşkiləddici fəaliyyətdir, yəni insanların birgə əmək və birgə yaşayışlarını təmin edən əmələrin yaradılması və ya dəyişdirilməsi üzrə fəaliyyətidir" ("Sovetskaya pedaqogika", 1976, №11, "Azərbaycan məktəbi", 1976, №11).

İdarəetməyə dair digər təriflər də irəli sürülürdü. Azərbaycanın görkəmli pedaqoqu, akad. M.Mehdizadə əldə olan materialları təhlil və şərh etdikdən sonra idarəetməyə dair bir sıra təklifləri verməyi də düzgün hesab etmişdir.

Görkəmli sovet alimlərinin idarəetməyə dair məqalələrində idarəetmənin müxtəlif aspektlərinə toxunulmuşdur. Akademik M.Mehdizadə isə, birbaşa məsələnin mahiyyətindən başlamış və onu zamanın ruhundan pedaqogika elminin - əsasını təşkil edən məsələlərlə bağlı izah etmişdir. Akademik M.Mehdizadəyə görə, təlim metodu müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları sistemidir və müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə təlim prosesində didaktik vəzifələrin həllinə xidmət edir (1982, №76).

Müəllif onu da etiraf etmişdir ki, təlim metoduna verilən bu təriflər ilk növbədə M.N.Skatkinə və prof. İ.Y.Lernerə mənsubdur.

Bu problemlərin içərisində elmi idarəetmə metodu daha aktual görünür. Təsadüfi deyildir ki, akad. M.Mehdizadənin idarəetməyə dair "Sovetskaya pedaqogika" jurnalında çap olunan aktual məzmunlu məqaləsi bütün digər respublikalarda rezonans doğurmuşdur. Müttəfiq respublikalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr imkan verirdi ki, pedaqoqlarımız öz tədqiqatlarının nəticələrini nəinki kitab və məqalələr şəklində, habelə mühazirə və məruzələr vasitəsilə geniş təbliğ etsinlər. Onların bir çoxları öz axtarışlarının nəticələrinə dair müxtəlif şəhərlərdə keçirilən elmi sessiya və konfranslarda öz elmi nailiyyətlərini yazılı şəkildə təqdim etmişlər. Məsələn, bu məqsədlə M.Mehdizadə Moskvada, Ə.Seyidov Kiyevdə, Muradxanov İrəvanda aktual pedaqoji mövzular haqqında məruzələr oxunmuşdur.

Maarif sistemində elmi idarəetmə metodunun qoyuluşunda müəllimin və digər maarif işçilərinin elmi-pedaqoji səviyyəsini yüksəltməyə, aparılmış tədqiqat işlərinin nəticələrinin təbliği və pedaqoji fikrin inkişafında qarşıya çıxan problemlərin yeni yolları axtarılır, idarəetmə metodları ilə aktuallaşdırılması, elmi dərəcələrə yüksəldilməsi məqsədilə meydana çıxırdı. Bütün bunlar isə, Azərbaycanda pedaqoji elmin böyük vüsət almasına, onun inkişafına böyük qayğı və diqqətinin cəlb edilməsi idi.

Bütün bunlar əsasən idarəetmənin səmərəli təşkili ilə bağlı və ondan asılı idi. Maarif sistemində elmi idarəetməyə bir sıra təriflər verilmişdir. Aydın məsələdir ki, təhsil sisteminin, daha geniş mənada intensiv inkişafı və onun kökündən yaxşılaşdırılması ilk növbədə idarə-

etmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl müasir elmdə idarəetmənin üç əsas növü yada salınanda, ilk növbədə insanlar birliyinin idarəedilməsinin əsasını təşkil edən ictimai idarəetmə yada düşür. Qeyd etməliyik ki, idarəetmənin bu növünə dair pedaqogikada müxtəlif yanaşmalar olub və hər bir yanaşmada özünəməxsus uyğunluq, qanunauyğunluq olub. Məsələn, idarəetməyə dair aşağıdakı fərqli fikirlər səsləndirilib: “Dövləti idarəetməyə sərəncamverici fəaliyyət deyilir”. Başqa sözlə: “İdarəetmə-qarşıya qoyulmuş məqsədə insanların birgə fəaliyyəti prosesində nail olmağı təmin edən təşkilati funksiyaların həyata keçirilməsidir”. Yaxud: “İdarəetmə məqsədyönəldilmiş təşkilədici fəaliyyətdir, yəni insanların birgə əmək və birgə yaşayışlarını təmin edən əlaqələrin yaradıcısı və ya dəyişdirilməsi üzrə fəaliyyətidir” (“Azərbaycan məktəbi”, 1976, №11).

Təlim metoduna dair fikirlərin haçalanmasının səbəblərindən biri də o idi ki, “Azərbaycan məktəbi”ndə görkəmli rus alimlərinin məqalələri dərc olunurdu. Məsələn, “Azərbaycan məktəbi” jurnalının səhifələrində 1943-cü ildən sonra N.K.Qonçarov, F.F.Korolyov, V.A.Suxomlinski, S.V.İvanov, P.P.Qruzdev, D.M.Ponkratova, Y.Y.Qolant kimi 40-dan yuxarı görkəmli pedaqoqun müxtəlif problemlərə, o cümlədən idarəetmə elementlərinə dair çap olunan məqalələri Azərbaycan oxucularını daha böyük məqsədlərə doğru istiqamətləndirirdi. Bütün bunlar Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı, yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasına kömək edirdi. Görkəmli pedaqoq alimlərimiz respublikamızdan kənar da tanınırdılar. Məsələn, prof. M.Mehdizadə Qırğızıstandan A.İsmayılovun doktorluq, Özbəkistandan Qədirovun namizədlik dissertasiyalarına apponent olmuşdur. Başqa respublikalardan olan alimlərlə əlaqə genişləndirdi. Bunlar isə, keçmiş SSRİ-də olan elmi biliklərin mübadilə qaydasında mənimsənilməsinə və tətbiqinə səbəb olurdu. Təsədüfi deyildir ki, idarəetməyə dair ilk sanballı məqalələr də məhz azərbaycanlı alimlərin qələmindən çıxdı, daha doğrusu, bu prosesdə onlar fəal iştirak edirdilər. Bütün bunlara, əlbəttə, pedaqogika elmi sahəsində nailiyyət kimi baxılırdı. Həm də respublikalarda pedaqogikanın tarixi, nəzəriyyəsi və problemləri üzərində daha ciddi işləməyə həvəs yaradırdı. Lakin akademik M.Mehdizadəyə qədər bunlar o qədər aydın şərh edilməmişdi.

Jurnal özü pedaqoji fikrin formalaşdırılması yolunu yarıda qoymurdu. “Azərbaycan məktəbi” jurnalının əsas məqsədi müəllimlərə əməli köməyi gücləndirmək, onların ehtiyaclarına görə əsl gərəkli materialı onlara çatdırmaq üçün həmişə müxtəlif iş üsullarından istifadə etmişdir. Bu məqsədlə oxucularla görüş keçirilir, redaksiya əməkdaşları elmi-praktiki konfranslarda iştirak edir, belə konfranslarda toplanmış, yaxud çap edilmiş materialları öyrənib təbliğ edir, yayırdılar. Bütün bunlar isə müəllimlərin ümumi hazırlığına kömək edir, idarəetmə məsələlərində əsas baza rolunu oynayır. Bunun üçün yerli alimlərin də əsərlərindən istifadə olunur, tərcümə materiallarına da yer qoyulurdu. Müəllimlərə əməli kömək göstərmək məqsədilə “Azərbaycan məktəbi”ndə “Müəllimlərin pedaqogikadan özünütəhsili yaradıcı yoldur” (1975, №11) adlı məqalə də dərc olunmuşdur. “Azərbaycan məktəbi” əlavələri ilə birlikdə təlimin təkmilləşdirilməsinə istiqamətverici köməyini davam etdirirdi. “Azərbaycan məktəbi”, demək olar ki, hər şəraitdə idarəetmə və maarifləndirmə məqsədlərə xüsusi fikir verir, ayrı-ayrı sanballı məqalələr dərc etdirirdi.

“Azərbaycan məktəbi” jurnalında idarəetməyə dair də dəyərli məqalələr dərc olunmuşdur. Yaxşı haldır ki, bunlar “Pedaqogika dərslərlərində də geniş izah olunurdu” (Kazımov N. Ə.Həşimov. “Pedaqogika” Bakı, 1996). Məqalələrin rolu ya bilavasitə idarəetmə ilə bağlı olurdu, ya da müxtəlif sərlövhələr haqqında idarəetməyə dair fikirlərə münasibət bildirirdi. Belə məqalələr əsasən tanınmış pedaqoqlar tərəfindən yazılırdı. Akademik Mehdi Mehdizadənin

ilk dəfə "Sovetskaya pedaqogika", sonra "Azərbaycan məktəbi" jurnallarında bu səpkidə dərc olunan məqalələri kimi digər yazılarda da elm, təhsil və idarəetmənin intensiv yüksəlişinin qətiyyətlə tələb edilməsi əsas götürülürdü.

Jurnal yazırdı: "Bütün təhsil sisteminin, intensiv inkişafı və onun kökündən yaxşılaşdırılması bir sıra amillərlə yanaşı, həm də bu sistemin idarəedilmə işinin təkmilləşdirilməsindən asılıdır". İdarəetmə məsələlərində bu problemlər öz kəskin izahını tapmışdır. İdarəetmə anlayışı ən ümumi, ən universal anlayışlar sırasına daxildir (9).

İdarəetmə elminin əsasını elmi biliklər elmi biliklər isə idarəetmə praktikasının nəzəri əsasını təşkil edir (9).

İdarəetmə məsələləri həmişə diqqət mərkəzində olmuş, hətta bəzən hakim ideologiyanın içərisindən də boylanmışdır. Həm də idarəetmə məsələləri əsasən idarəetmənin üç növündən biri: insanlar birliyinin idarəedilməsidir ki, buna da ictimai idarəetmə deyilir.

İdarəetmənin təkmilləşməsi – idarəçilik sisteminin özünün təkmilləşməsi, pedaqoji kollektivin fəaliyyətinin planlaşdırılması, yaxşılaşdırılması, tədqiq olunması və inkişafı ilə xarakterizə olunur.

İnsanları idarə etmək – pedaqoji kollektivdə əməkdaşlığın təşkil olunması, sosial tələblərin və maraqların təmin olunması üçün şəraitin yaradılmasına işçilərin motivlərinə ardıcıl fikir verilməlidir. İnzibati amirlik sistemində rəhbər bəzən yüksək idarəçilik potensialından uzaq düşür. İdarəetmə anadangəlmə verilmir. Rəhbərlik etmək qabiliyyəti və bacarığı həyatda, təcrübədə əldə edilir. Belə təcrübələr ilk gənclikdən liderə məxsus keyfiyyətləri öyrənməli və sevməlidir. Bir sözlə, bacarıqlı rəhbərin öz iş üslubu olmalıdır. Rəhbərlik etməyin sirlərini öyrənmək üçün onu arzu etməli, necə deyərlər, ona can atmalıdır. Maarifçilər düşünürdülər ki, müəllimin nüfuzu o vaxt yüksək ola bilər ki, təkcə sözlə deyil, həm də öz hərəkətləri ilə örnək olsun. İdarəetmədən danışarkən onun ilk mərhələləri də unudulmamalıdır. Jurnalda bu mövzuda gedən bir məqalədə ("İdarəetmənin ilk mərhələlərindən biri", 1989, №1) deyilirdi ki, məktəbə rəhbərlikdən ictimai-dövlət idarəetməsinə üstünlük verilməsi idarəetmənin təşkilatçılıq funksiyasının daha da təkmilləşdirilməsi, onun bütün mərhələlərinin yeni məzmununa uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

Aydındır ki, idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbulunun aparılması məktəb rəhbərliyinin, xüsusən direktorun üzərinə düşür. Məktəb elmi idarəetmənin obyektidir.

"Azərbaycan məktəbi"ndə idarəetməyə dair bir sıra maraqlı məqalələr də çap olunmuşdur. Məsələn, "Pedaqoji təlimin idarəedilmə funksiyası" adlı məqalədə (1989, №1) buna tərif də verilirdi ki, "Pedaqoji prosesin vəziyyətini, inkişaf meyilini, nəticələrin obyektiv qiymətini öyrənən və bu əsasda sistemi nizama salan və ya onu daha yüksək keyfiyyət səviyyəsinə qaldırmaq üçün təkliflər hazırlayan məktəbin idarəetmə funksiyasına pedaqoji təhlil deyilir".

Müəllif bu nəticəyə gəlir ki, pedaqoji prosesin hər hansı məsələsinin təhlili özünəməxsus axtarışdır. Bu axtarış məktəb şəraitində bütün dərslərlə davam edir. Başqa axtarışlar kimi, pedaqoji təhlil də müəyyən məqsəd güdür. Bunların isə, hər birinə dair öz axtarışlıq forması olur.

İdarəetmə haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. İnzibati məsələlərlə məşğul olan adamlar idarəetməyə aşağıdakı tərifini verir: "Dövləti idarəetmə icraedici, bütün qanuni dövlət orqanlarının fəaliyyətidir". Bu tərifə yaxın başqa bir tərif də var: "Dövlət idarə orqanlarının

təsərrüfat və ictimai-mədəni quruculuq işlərinə rəhbərlik fəaliyyətin idarəedicisi və sərəncam-verici orqanına deyilir". Daha münasib tərif də vardır: "İdarəetmə - qarşıya qoyulmuş məsələdə insanların birgə fəaliyyəti prosesində nail olmasını təmin edən təşkilati funksiyaların həyata keçirilməsidir". Yaxud: "İdarəetmə məqsədə yönəlmiş təşkilədiçi fəaliyyətdir, yəni insanların birgə əmək və birgə yaşayış şəraitini təmin edən əlaqələrin yaranması və dəyişdirilməsi üzrə fəaliyyətdir". Bu sitatlar A.Berqin, P.İ.Petrovun, Q.A.Tizanovun, S.D.Litvenovun məqalələrindən götürülmüşdür. Aydın ki, pedaqogika elminin ən ümdə vəzifələrindən biri elmi yenilikləri məktəbə gətirməkdir.

Respublikanın pedaqoji mətbuatında bu barədə müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Görkəmli rus pedaqoqları ilə yanaşı Azərbaycan alimləri N.Kazımov, B.Əhmədov, Ə.Bayramov, Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, M.Muradxanov və b. da problemə dair müxtəlif rəyde olmuşlar.

Maarif sisteminin elmi idarəetmə məsələləri yuxarıda deyildiyi kimi həmişə pedaqoji mətbuatın aktual problemlərindən olmuşdur. Bu mövzuya dair əvvəlcə "Sovetskaya pedaqogika", sonra "Azərbaycan məktəbi"ndə məqalələr yazan da akademik M.Mehdizadə olmuşdur. Bu mövzuda əsas məqsəd elm, təhsil və idarəetmənin intensiv yüksəlişinin qəti tələbi ilə bağlıdır. Bu tələblər ilk növbədə zəhmətin yaradıcılıq təşəbbüskarlığının inkişaf etdirilməsi, onların idarəetmə fəaliyyətinə yaxından kömək etməsi ilə bağlıdır. Bu tələblərə riayət edilməsi ümum-təhsil məktəbinin idarə olunması yeni məzmun tələb edir. Təlim prosesində idarəetmənin bu növü insanlar birliyi adlanır ki, bu da ədəbiyyatda idarəetmə mənasını verir.

"Azərbaycan məktəbi"ndə "Xalq maarifinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi" rubrikası altında çoxlu başlıqlar getmişdir. Burada əsas problemlər qoyulur və onun həllinə dair geniş izahatlar verilir. Məsələn "İdarəetmənin ilk mərhələlərindən biri" adlı məqalədə ("Azərbaycan məktəbi", 1989, №1) müəlliflər H.Əhmədov və S.Rəhmanov məktəbdə qəbul olunan qərarları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Məktəb rəhbərlərinin direktor və onun müavinlərinin ilk təklifi və göstərişlərini əks etdirdiyi qərarlar.
2. Kollegiya orqanlarının qəbul etdiyi qərarlar.
3. Kollektiv fikir və ictimai rəyə əsaslanan əmrlər.
4. Hazırlanmış məsələ üzrə məktəbin qarşısında duran vəzifələr dərinədən öyrənilməli və aydınlaşdırılmalıdır.

Təhsil sistemində elmi idarəetmə məsələləri pedaqoji tədqiqatda həmişə aktual problemlərdən biri olmuşdur. İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi həmişə təhsil sisteminə müsbət təsir göstərən amillərdən biri kimi baxılmışdır. Ona görə də, idarəetmə tarixən pedaqoji tədqiqatların bazasını təşkil etmişdir. İdarəetmə əsasən pedaqogikanın nəzəriyyəsi sahəsində görülən işlərin nizama salınmasıdır. Azərbaycanda maarif və pedaqoji fikir sahəsinin sürətlənməsində idarəetmə məsələləri o qədər də əhatəli sahələrdən sayılır. Çünki bununla məşğul olanların idarəetməyə dair müxtəlif biliyi və təcrübəsi az olmuşdur. Aydın ki, tədqiqatlar ilk vaxtlar bir qayda olaraq təlim-təربiyənin, maarifin ayrı-ayrı problemlərinin tarixinin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Əlbəttə, bu məsələlərlə məşğul olanda ilk növbədə Azərbaycan çərçivəsindən kənara çıxmaq, dünya pedaqoji fikrinin ayrı-ayrı araşdırmaçıların əsərlərinə müraciət etmək daha zəruri sayılmışdır. O da danılmazdır ki, pedaqogika tarixi və nəzəriyyəsi üzrə aparılmış tədqiqatların içərisində idarəetmə cüzi də olsa, olmamış deyildir. Bütün bunlar isə, ilk növbədə pedaqogika elminin məktəb təcrübəsi ilə əhatələndirilməsindən doğur. İdarəetmənin təkmil-

ləşdirilməsi ilk növbədə müəllimlərlə əlaqə formasının genişlənməsi və dəyərləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.

M.Mehdizadə yazırdı ki, "Maarif sisteminin idarəetmə elmi dedikdə biz idarəetmənin məqsəd və məzmununu işıqlandıran və müəyyənləşdirən prinsip və metodların nəzəri əsaslarını nəzərdə tuturuq ki, onlar idarəetmənin səmərəli aparılmasını təşkil edir".

Akademik bir qədər irəli gedərək yazırdı: "Maarif sisteminin idarə edilməsi dedikdə təşkilati, metodiki, kadr, tərbiyə, plan, maliyyə, təchizat və s. sahələrə dair tədbirlərin məzmunu nəzərdə tutulur ki, onların yerinə yetirilməsi maarif sisteminə daxil olan mütəxəssislərin normal fəaliyyət göstərmələrinin və sistemin inkişafını təmin edir" ("Azərbaycan məktəbi", 1976, №11). Bu işdə əsasən yaradıcı müəllimlərin təcrübəsinə söykənilirdi. Məktəb islahatının irəli sürdüyü, həmçinin qabaqcıl müəllimlərin qarşısına qoyulan vəzifələr metodbirləşmələrin yığıncaqlarında nəzarət edilir, məsələlərin əsas qayəsi burada açılırdı. Bir məsələ aydındır ki, idarəçilik mədəniyyətinə malik təşkilatlarda yaradılan mədəniyyət mexanizmləri ciddi maraq doğururdu. Aydındır ki, yüksək mədəniyyətə malik olan hər bir hadisə də hərəkət kimi gözü çarpır, diqqəti cəlb edir, işin gedişində idarəçi tərəfindən qiymətləndirilir. İdarəçilik mədəniyyətinə malik təşkilatlarda idarəçilik xüsusiyyəti vacib şərtlərdən sayılır. Bu işə cavabdeh olan rəhbərlər nəzarətə üstünlük verdikdə qalan məsələlər kənar qalır, hətta nəzarəti zəiflədir. Belə hallarda bəzən onları düzgün başa düşməzlər, hətta öz iş yerlərini itirmək dərəcəsini seçirlər. Ona görə də, idarəçilik düzgün qurulmalı, idarəetmə qaydaları dayağa əsaslanmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə məsələlərinin qoyuluşu və onun təlim-tərbiyə işinin istiqamətləndirilməsi ilə əlaqəsi Respublikamızda məktəb və onun idarə olunmasına xidmət etmiş və yaxından kömək göstərmiş mətbuat orqanlarından ən önəmlisi "Azərbaycan məktəbi" jurnalıdır. "Azərbaycan məktəbi" ən çox ömür sürən pedaqoji məqsədli mətbuat orqanıdır. Bu jurnal ümumiyyətlə, təhsilimizin inkişafında əvəzedilməz rol oynamışdır. Ayrı-ayrı məqalələrdə bu barədə geniş danışılmışdır. Jurnal başdan-başa nəzərdən keçiriləndə aydın olur ki, Azərbaycanda elə təhsil sahəsi olmamışdır ki, jurnal onun maraq dairəsindən kənar qalsın, jurnal təhsilimizin bütün sahələri üçün öz məsləhət və tövsiyələrini verməmiş olsun. Bir sözlə, belə məqalələr müəllimlərə ləyaqətli yardımçı olmuşdur. Jurnalın uğurlarından biri də o idi ki, o buraxılan nöqsanları aşkara çıxarır, aradan qaldırılmasında nazirliyə ardıcıl kömək edir, pedaqoji və elmi qüvvələri tədris kitablarının hazırlanmasına, proqramların tərtibinə cəlb edir, onlar arasında sıx əlaqə yaradır. Ancaq bir məsələ unudulmamalıdır ki, təlim metodları təhsilin məzmunu ilə birlikdə şagirdlərin təlim, tərbiyə və inkişafı vəhdətini təmin etməlidir. Onların dərin və əsaslı biliklər, bacarıq vərdislər sisteminə silahlandırmağı, onların dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət etmək, şagirdlərin elmi və əməli təfəkkürünü, müstəqil biliklər əldə etmək və təcrübədə, həyatda ondan istifadə edə bilmək bacarığını inkişaf etdirməkdir. Təlim metodu fəal həyat mövqeyinin formalaşmasına təsir göstərməlidir.

Müxtəlif məqalələrdə, qalın-qalın kitablarda irəli sürülən bilikləri akad. M.Mehdizadə "Sovetskaya pedaqogika" jurnalında çap etdirdiyi "Maarif sisteminin elmi idarəetmə məsələlərinə dair" məqaləsində yığcam əhatə edə bilmişdir. Yeri gələndə məruzə və çıxışlarında onlara istinad etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Mehdizadənin bu məqaləsindən sonra "Azərbaycan məktəbi"-ndə, "Azərbaycan müəllimi"-ndə bu aspektdə çoxlu məqalələr yazıldı və bütün bunlar Azərbaycanda pedaqoji fikrin formalaşmasına yeni əlavələr etdi. İdarəetməyə dair müxtəlif fikir və ideyalarda fənlərin tədrisinə dair "Azərbaycan məktəbi"-nin əlavələrində də istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda pedaqoji fikrin daha ciddi formalaşmağa başladığı 40-80-ci illərdə "Azərbaycan məktəbi"ndə elmi idarəetmə məsələlərinə dair çox dəyərli nəzəri və praktik məzmunlu məqalələr dərc olunmuşdur. Bu məqalələr arasında həm görkəmli sovet pedaqoqlarının, həm də gənc Azərbaycan pedaqoqlarının yazıları böyük şöhrət qazanmışdır. Bu məqalələrin sırasında SSRİ PEA-nın həqiqi üzvü Mehdi Mehdizadənin məqaləsi, təlim və tərbiyə işlərinin səmərəliliyinin artırılmasında idarəetmənin roluna dair ən qiymətli məqalələrindən biri kimi qiymətləndirilirdi. Təlim-tərbiyə işlərində müasirliyin əsas amillərindən biri kimi dəyərləndirilən məqalədə, məktəb pedaqoji sistem və idarəetmənin obyekt kimi təhlil olunmuş, təhsil ictimai praktikanın sosial sahəsinə daxil edilmişdir. Əldə olunmuş bilikləri kütlələrə çatdırmaq üçün təşkil olunmuş genişmiqyaslı ictimai proses olan təhsilin məqsədi yeni tədris müəssisələrində təhsilin müasir tələblər səviyyəsində təşkili və sağlam mənəvi iqlim şəraitində həyata keçirilməsidir. İctimai praktikanın bütün sosial təbəqələrilə sıx əlaqədə olan, özünü geniş bir əhatə forması kimi göstərən, idarəetmə və fəaliyyət mexanizminə, həmçinin hamısını qəbul edə bildiyi təşkilati struktura malik bir sistem kimi yanaşılmalıdır.

Unutmaq lazım deyil ki, məktəb pedaqoji sistem olmaqla yanaşı idarəetmənin obyektidir. Təhsili təşkil edənlər, rəhbər şəxslər, yalnız məktəbdə şagirdlərin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi imkanına malikdir. İdarəetmədə pedaqoji kollektivin imkanları müəllimlərlə şagirdlərin səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Səmərəli iş görən yerdə, idarəetmədə pedaqoji kollektivin idarəedilməsində iştirakı təmin edilməlidir. İdarəetmə mədəniyyəti idarəetmə metodunun məğzidir, onun inkişaf formasıdır.

İndiki halda idarəetmə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə, demokratikləşməsinə prosesinə uyğun həm də, yaradıcı şəkildə qurulmalıdır. İdarəetmə müasir tələblərlə ayaqlaşması təlim nəzəriyyələrinə əsaslanan metod, forma priyomlara əldə edilən pedaqoji təcrübə üçün zəmin yaradır. Əldə olunmuş təcrübə isə, novatorluq və pedaqoji vətənpərvər yolunu tutmalıdır.

XX əsrin 20-40-cü illərindən başlayaraq sovet məktəbi və pedaqogikanın tarixinə dair yeni-yeni tədqiqatlar işıq üzvü gördü. Bu illərdə XX əsrin 20-30-cu illərində tarixi-pedaqoji irsin araşdırılmasındakı boşluqlar yavaş-yavaş aradan qaldırıldı. Artıq XX əsrin 60-80-ci illərində pedaqoji irsin nəşri də xeyli genişləndi. Azərbaycan mətbuatının, xüsusən "Azərbaycan məktəbi"nin apardığı qlobal işlər pedaqogika tariximizin nəzəri-metodoloji problemlərinin işlənilməsinə meydan açdı. Artıq Azərbaycan pedaqoji fikir meydanında akad. M.Mehdizadə, prof. Ə.Seyidov, prof. M.Muradxanov, prof. Ə.Həşimov, prof. Ə.Ağayev, akad. H.Əhmədov, prof. B.Əhmədov, prof. F.Rüstəmov, prof. N.Kazımov, prof. Y.Talıbov, prof. M.İlyasov və başqa tanınmış pedaqoqlar Azərbaycan pedaqoji elmimizin yetkin nəslini təmsil etməyə başlamışdır. Məhz onların gərgin elmi axtarışları nəticəsində Azərbaycan pedaqoji fikir korifeyləri haqqında cild-cild kitablar yazılmağa başladı. Məzmunu və mündərəcəsi etibarilə pedaqoji mahiyyət daşıyan elmi, metodiki orqan kimi 1924-cü ildən nəşrə başlayan "Yeni məktəb", 1930-cu ildən "Müəllimə kömək" adlandırılsa da, o dövrün yeni proqramlarla işləyən müəllimlərlə yanaşı hərtərəfli kömək göstərən pedaqoji akkumulyator kimi sonrakı illərdə də öz aktuallığını saxladı və onun sovet rejimi çökənə qədər öz mövqeyini əlindən vermədi. 1960-70-ci illərdə yeni qanunverici qüvvəyə minmək qərarının pedaqoji ictimaiyyətinin davam etdirilməsində mayak rolunu oynadı. Artıq Azərbaycan pedaqoqları elmi biliklərin təbliğatçısı və yaradıcısı kimi də çıxış edə bildirdi.

İdarəetməyə dair ilkin fikrə hələ əvvəllər toxunulurdu. Bu məsələlərin bir qismi hələ 1930-cu ildə Rəcəb Əfəndiyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş B.B.Komarovs-

kinin "Pedaqogikanın ümumi əsaları" adlı kitabçada öləri olsa da öz əksini tapmışdır. Sonralar bu adət ənənə davam etdirildi. Azərbaycanda milli pedaqogikanın inkişafına təkan verən insanlar üçün Y.N.Medovskinin və N.A.Konstantinovun məsləhətləri də unudulmamalıdır. Bütün bunlarda idarəemə məsələlərinin artıq özünə yer alırdı. Sovet dövrü mətbuatında da etiraf edilirdi ki, maarifin idarəedilməsi prinsipləri hələlik xüsusi olaraq işlənilib hazırlanmamışdır. Lakin dövlətin, təsərrüfatın və bütün ictimai həyatın idarə edilməsində ilk başlanğıc kimi ümumi prinsiplər vardır ki, onlar maarifin idarə edilməsi prinsipləri hesab oluna bilər ("Azərbaycan məktəbi", 1976, №11).

Əlbəttə, məqalədə hakim ideologiyanın təsirindən qaçmaq da olmurdu. Məsələn, müəllif kursivlə bildirilirdi ki, "cəmiyyətimizdə bütün ictimai, siyasi, iqtisadi, ideoloji, mədəni proseslər olduğu kimi, maarif sisteminin elmi idarəetmənin də əsas prinsipi- siyasi işlər və əmək üzrə rəhbərliyinin vəhdətindən ibarətdir. Çünki idarəetmədə özünün rəhbərlikedicilərinə rolunu təcrid olunmuş halında deyil, həm də tabe olduğu təşkilatlarının rəhbərliyi ilə vəhdətdə həyata keçirir".

Beləliklə, idarəetməyə dair elmi-nəzəri məqalələr idarəetmə probleminin həllini tam əhatə edə bilməsə də, jurnalın müzakirəsinə buraxıldı. Aydınadır ki, yüzlərlə oxucu ondan faydalanmaq imkanı qazanırdı. Belə məzmunlu məqalələr təhsilin bütün sahələri üçün düşünmək, axtarmaq, araşdırmaq yollarını genişləndirdi. Pedaqoqların fikrincə, müasir təhsil sistemlərinin xüsusiyyətlərindən biri dövlət idarəetmə sistemindən dövlət-ictimai idarəetmə sisteminə keçilməsidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Mehdizadə M. Maarif sisteminin elmi idarəetmə məsələlərinə dair. Советская педагогика, 1976 № 11. Azərbaycan məktəbi, 1976, № 11-12.
2. Kazımov N., Həşimov Ə. Педагогика . Bakı, "Maarif", 1996, s. 414
3. Akademik Mehdi Mehdizadə ömrünün işi. Bakı, "Nərgiz", 2012.
4. Məmmədzadə R.H. İdarəetmə mədəniyyəti. Bakı, "Təfəkkür"1999, s.116.
5. İlyasov M. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı, 2013, "Elm və təhsil"
6. "Педагогический такт". Народное образование. 1989, № 12, 1990, № 1,3,4,6,8.
7. H.H.Əhmədov, Pedaqogikaya giriş. Bakı, ADPİ, 1973.
8. Talıbov Y., Ağayev Ə., Eminov A., İsayev İ. Педагогика. Bakı, "Maarif", 2003, s.140.
9. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika, Bakı: "Elm və təhsil" 2010.

UOT: 81`37; 003; 81`22

QLOBALLAŞAN DÜNYADA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏ VƏ DİSKURSİV TƏCRÜBƏ ANLAYIŞLARININ MAHİYYƏTİ

SEVDA İMANOVA

ped.f.d, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

sevda.imanova11@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə mədəniyyətlərarası səriştə və diskursiv təcrübəyə yiyələnmənin səmərəli yollarından bəhs edilir.

Bu gün qloballaşan dünyada xarici dillərin öyrənilməsi və tədrisində əsas məqsəd hədəf dildən dilöyrənənlərin ünsiyyət üçün istifadəsini inkişaf etdirməkdir.

İngilis dilinin tədrisi prosesi dillərin tədrisinə kommunikativ-funksional yanaşma üzərində qurulmalıdır.

Bütün proses məqsədyönlü və mərhələli olmalıdır. Bu da tədris prosesinin keyfiyyətini artırır.

Tədqiqatlar zamanı əsas diqqət elmi ədəbiyyatdan götürülmüş faktlara verilmişdir. Müəllif metodikada mədəniyyətlərarası səriştənin rolunu vurğulayır. Bu anlayışlar yaranandan bəri tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, yeni tədqiqatlar meydana gəlmişdir. O da qeyd olunur ki, bu bizə prosesi daha aydın başa düşməyə imkan verir. Bu zaman biz dildən daha səriştəli istifadə edirik.

Açar sözlər: ünsiyyət, mədəniyyətlərarası səriştə, innovasiya, metod, nitq.

THE CONTENT OF INTERCULTURAL COMPETENCE AND DISCOURSE PRACTICE NOTIONS THROUGH TEACHING ENGLISH IN A GLOBALIZED WORLD

ABSTRACT

The article deals with the problem of working out effective ways of intercultural competence and discourse practice. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process should be goal-oriented and systematic. It will make the process more effective. While analyzing great attention was given to the facts taken from the scientific literature. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence, these notions caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time, we use the language more competently.

Key words: communication, intercultural competence, innovation, method, speech.

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ И ДИСКУРСИВНОЙ ПРАКТИКИ ВО ВРЕМЯ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ГЛОБАЛИЗОВАННОМ МИРЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема разработки эффективных способов межкультурной компетенции и дискурсивной практики. Сегодня в эпоху глобализации основной целью преподавания и изучения иностранных языков является развитие навыков использования знаний при общении.

Процесс обучения английскому языку должен быть основан на коммуникативно-функциональном подходе. Для эффективности весь процесс должен быть целенаправленным и систематическим. При анализе темы большое внимание было уделено фактам, взятым из научной литературы, а также автор подчеркивает его роль в методологии. С момента своего появления данные понятия привлекли внимание ученых, которые заинтересованы в дальнейших исследованиях, что дает нам больше возможностей для четкого понимания процесса и владения более грамотным используемым языком.

Ключевые слова: коммуникация, межкультурная компетенция, инновация, метод, речь.

Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi-mədəni dəyişikliklər ciddi təsir göstərir.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin kökünü araşdırarkən görürük ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, hələ məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır.

Azərbaycan təhsil sisteminin dünyaya inteqrasiyası, gənc nəslin əmək bazarında uğurla özünün realizə etməsi üçün artıq tədris proqramları, dərsləkləri, tədris materialları günün tələbinə cavab vermək üçün Avropa Şurasının müasir informasiya cəmiyyətində, əməkbazarı şəraitində, vacib səriştələr siyahısına daxil etdiyi mədəniyyətlərarası səriştəni tələbələrdə formalaşdırmağa yönəlməlidir.

Bu səriştə əsasən Amerika və Avropa alimləri tərəfindən son onillikdə nəzəri cəhətdən kifayət qədər tədqiq edilmiş və müasir dövrdə də çox aktualdır. Azərbaycanda təhsilin hər bir səviyyəsində xarici dil müəllimləri tələbələrin öyrəndikləri xarici dil və mədəniyyətə nə qədər dərindən yiyələnmələrini və bu mədəniyyətə qarşı həssas olmalarını anlayırlar.

Məlumdur ki, xalqların həyatında mədəni əlaqələrin rolu danılmaz fakt olaraq qalır. Dil və mədəni əlaqələr xalqlar və millətlər arasındakı ən vacib faktorlardan hesab olunur. Bu mənada dilin inkişafı onun bütün səviyyələrinin təkamülünə səbəb olur. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması - hər iki (doğma və xarici) mədəniyyətin eyni dərəcədə mühüm rol oynadığı, eyni vaxtda həm mədəni uzaqlaşmanın, həm də mədəni yaxınlaşmanın baş verdiyi və bunun nəticəsində üçüncü bir mədəniyyətin yarandığı və bununla da təhsili inkişaf etdirən bir prosesdir. Bu yeni mədəniyyətə yiyələnən şəxs artıq səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olaraq doğma və xarici mədəniyyətlər arasında aralıq mövqe tutur.

Koqnitiv yanaşmaya görə, nitqin yaranmasına təfəkkür prosesi kimi baxılır. Buna görə prosesin özünün baş verməsi üçün insan beynində yalnız operativ mexanizmlərin olmasına deyil, həmçinin tətbiqinin xüsusi "stasionar" bazasının olmasını tələb edir. Daxili leksikon (danışanın yaddaşının dəyişməyən hissəsi) nitq fəaliyyətinin vacib komponenti kimi deyil, onun təmin olunması sistemi kimi öyrənilir[1, s.20].

Söyləmin dərin məğzinin bu və ya digər cəhətdən nə dərəcədə reallaşması ideyasının daha artıq müdafiəyə ehtiyacı vardır. Bu amili nəzərə almadan heç bir nitq modelindən danışmaq olmaz.

Məhz bu terminin belə anlaşılması bizi belə bir suala da cavab verməyə məcbur edir ki, bu prosesdə biz cümlədən necə istifadə edirik. M.Hallidayin fikrincə, insan dilə aid biliklərə yiyələnərək, özündə qaydalar sistemini saxlayır ki, bu qaydalar xüsusi yolla yaranan səs və mənadır. Dili sistem şəklinə salan linqvistika faktik olaraq, insanda olan bu qaydaların bəzi fərziyyəsinə təklif edir[8, 37].

Nitq prosesində danışan mücərrəd qaydaların hər hansı sistemindən istifadə edir. J.Fodor yazmışdır: "Əlbəttə, müəyyən mənada demək olar ki, dil sistemi nitqin tərkibindədir. Məhz, nitqə bu dildə danışanın hər biri ünsiyyət prosesində sahib olur, ana dilinin əsasını mənimsəmiş uşaq, yaxud xarici dil əhatəsinə düşmüş yaşlı adamda da bu belədir"[7, 289].

Dildə ifadə olunan fikrin qlobal obrazı dil ifadəsinin üsul və stereotiplərinə uyğun olaraq, üzvləşməli, strukturlaşdırılmalı və xətti nəql imkanlarına maksimum yaxınlaşdırılmalıdır.

Meydana gələn semantik çalarlar dil strukturları və dil vahidləri ilə əlaqələndirilməli, onların ümumi məcmusu müəyyən nümunə və ya sxemlə yekunlaşdırılmalıdır. Məzmunun dil

formasını ilə bu cür yaxınlaşdırılması ona görə asanlaşır ki, dünyanın və onun müəyyən fraqmentinin qavranılmasında stereotiplər, yaxud sxemlər fəaliyyət göstəriblər. Fikirlə söz arasında daha bir nitq – fikir prosesi vardır ki, bu da, insan təcrübəsi ilə bağlıdır. Bu təcrübənin kateqoriallaşdırılması ilə bizim üçün vacib olanın nəzərdə tutulmuş mətnə aid edilməsi, bu sossiumda da adətən həmin təcrübənin fraqmentinin təsviri ilə verilir. Bu zaman koqnitiv struktur nitqlə uzlaşır. Göstərilən koqnitiv strukturlar bu gün freym, yaxud ssenari adı altında təsvir olunur.

Nəzərdə tutulur ki, nitq sözləmi altında insan fikrən məlum olanı (xəbər veriləni) xahiş, yaxud informasiya sorğusu şəklində, nağıl yaxud təlimat və s. şəklində məlum stereotip məxrəcə salır. Formalaşan fikir ayrı-ayrı tərkib hissələrinə bölünür və növbəti cümlənin strukturuna müvafiq uyğunlaşdırılır, fikrin obyektivlik mərhələsi, başlanan nitq-fikir fəaliyyəti, növbəti cümlənin sxeminin hazırlanması onun dil tipi ilə bağlanır. Burada koqnitiv strukturlar, kimi freymlərdən söhbət gedir ki, bu da fikirlə sözləm arasında bir körpünü xatırladır.

İnsan başqa canlı varlıqlardan özünün kardinal fərqi ilə bəşəriyyətin nümayəndəsi olaraq, birinci planda xüsusi orqanizm kimi, bioloji, fiziki, fizioloji, psixoloji və s. cəmi kimi, bu əlamətləri özündə cəmləşdirən varlıq kimi meydana çıxır. İnsana baxışda ikinci planın fərqləndirilməsi onunla şərtlənir ki, o, ictimai varlıq kimi üzə çıxır ki, bu da sıx şəkildə sossiumla bağlıdır. O, bu cəhətdə öz xalqı, sivilizasiyası, mədəniyyəti ilə müəyyən sosial qruplarla birgə yaşayır və həmçinin həmin dil ilə, yaxud dillərlə ünsiyyət qurur, onlardan da öz sosial mövqeyini yerinə yetirmək üçün istifadə edir.

Nəhayət, insanın tədqiqinin üçüncü planı onun unikal konkret şəxsiyyətini anlamaqla bağlıdır. Bu da onun fərdiliyinin heterogen xüsusiyyəti ilə təkrar olunmaz münasibətdədir.

İnsana göstərilən differensial –fərqli yanaşma insan amilinin tədqiqində əsas xətləri ayırmağa kömək edir. Bunlar da həyata keçirilən differensiasiya ilə bağlıdır. Bu baxımdan insan beyninin quruluşunun xüsusiyyətlərini, yarımkürə fərqləri və onların başlanğıc assimetriyasını, insanın varlığı və onun qavrama xüsusiyyətini nəzərə almaq xüsusilə vacibdir. Dil hər şeydən əvvəl, normal nitq fəaliyyətini həyata keçirmək üçündür. İnsan danışır ki, başqasına nəşə desin, ondan nəyisə və s. xahiş etsin. Bu zaman nitq fəaliyyəti həmişə məqsədyönlü olur.

Beləliklə, insan amilinin öyrənilməsinin müxtəlif planlarının ayrılması seçilmiş istiqamətdə axtarışların məlum məhdudiyyətinə və bu axtarışların müasir elmdə toplanmasına kömək edir.

Bu da məlumdur ki, bu və ya digər dil fenomeninə müxtəlif müstəvilərdən baxmaq olar. Bu zaman diskursiv sahə realiyaları ona aktualıq qazandırır. Bizim dil şəxsiyyəti haqqında təqdimatlarımız onu mürəkkəbləşən sossium və onun fraqmentləri ilə əlaqələndirir ki, hal-hazırda prinsipə bu heç bir fərqlə malik deyil. Sossium adı altında istənilən korporativ insan qrupları başa düşülür.

Başqa sözlə, əgər korporasiya məqsədlərin identifikasiyası səviyyəsində və sosial “yönüm” ilə təyin olunursa, onda onun xarakteristikasını nitq təşkil edir. Məhz, bu planda bədii əsərdə personajların dilinə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Ən böyük xüsusiyyət personajın hərəkətlərində təqdim olunur. Bununla belə, nə qədər ki, bədii əsər özü ilə verbal məkan təqdim edir, o qədər də personaja xas olan verbal vasitələr, bizim fikrimizcə, onun xarakteristikası baxımından birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd etməliyik ki, nitq xüsusiyyəti baxımından müəyyən sosial qrup nümayəndələrinin dili ilə bədii əsər personajlarının dili arasında mövcud fərqlər yoxdur. Bundan əlavə, personajların dili sosial differensiasiya əsasında tipizasiya aparmağa imkan verir.

Ünsiyyətin əsasını insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər təşkil edir. Verbal ünsiyyət insanlar arasında canlı və üz-üzə ünsiyyət qurmağın bir növüdür. Verbal ünsiyyətin əsas komponentləri səslər, sözlər, danışıq və dildir.

“Ünsiyyət” ərəb sözü olub, (əlif, nun, sin) əlaqə qurma, fikir-məlumat mübadiləsi, obyekt və subyekt arasında rabitə və s. mənalarına gəlir. Eyni kökdən olan “insan” sözü ilə əlaqəli şə-kildə desək, insanların ehtiyaclarından və ya tələbatından irəli gələrək, bir-biri ilə yaxınlaş-ması, münasibət qurması, tanınması və öz məqsədlərinə çatmaq üçün öz həyatlarını daha da maraqlı etmək istəyi kimi məna vermək olar. Bu baxımdan ünsiyyətdə “öyrənən tərəf” (input) ünsiyyətdə öz məlumatını başqalarıyla bölüşən “öyrədən tərəf” (output), hər iki tərəf arasında əlaqələri müşahidə edən, “duyan tərəf” (feedback) də nəzərə almaq lazımdır.

Dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biri onun əsas obyektini olan sözlü (verbal) ünsiyyəti açıb göstərməkdir. İnsanlar mürəkkəb dil fəaliyyətində iştirak edərək bir-birilərini başa düşürlər və hətta sözlü ünsiyyətin mahiyyətini açıb göstərmək istəyəndə sözsüz ünsiyyəti də nəzərə alırlar.

Dil bizim hər birimizin həyatında istənilən sahədə mühüm rol oynayır. Belə ki, dil səslən-dirilməlidir, səsle verilən məlumat eşidilməlidir və qavranılaraq dərk edilməlidir. Yalnız belə olduqda dil səriştəsi, dil bilikləri həyata keçir, yəni ünsiyyət baş tutur. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması onun sistemliliyindən irəli gəlir.

Təbiidir ki, insanlar doğuşdan səs tellərinə malikdirlər ki, bunun vasitəsilə səsləri ifadə edirlər. İfadə olunan bəzi sözlər təbii səslərin yamsılanması, bəziləri isə emosiyaları, hissləri bildirərək gülməyi, ağlamağı ifadə edə bilər. İnsanlar danışıqca sözlərə məna verir, sözlər ayrılıqda məna kəsb etmir. Danışıqca sözlərə məna çalarları verilir ki, bu dilin inkişafına və öz növbəsində danışıqın və nitqin inkişafına gətirib çıxarır.

Beləliklə, dilin inkişafı sinif, peşə, vəzifə, yaş qrupu və digər sosial amillərə təsir edir. Çox vaxt müxtəlif dillər arasındakı dil fərqləri anlaşılmağa çətinlik yaratdığı kimi, eyni dildə danışan insanlar arasında da anlaşılmaqlıq ola bilər. Danışıq zamanı, verbal ünsiyyət yarat-maqla biz, bu anlaşılmaqlıq aradan qaldırmağa cəhd göstərməliyik, lakin bəzən bu çətin olur. Bunun üçün ilk növbədə qarşımızdakının səviyyəsinə uyğun və başa düşə biləcəyi tərzdə danışımalıyıq. Müraciət etdiyimiz auditoriyanın dilində danışımaq təkə fərdi intellektual səviyyənin göstəricisi deyil, həm də məqsədə çatmağın ən asan və uğurlu yoludur.

Biz əmin olmalıyıq ki, fikrimiz aydın şəkildə dinləyiciyə və ya dinləyicilərə çatıb, çünki bizim üçün vacib olan bir fikir digərləri üçün də vacib ola bilər.

Zaman və tədqiqatlar göstərir ki, bu heç də həmişə mümkün olmur, bəzən danışıq zama-nı gözlənilmədən elə problemlər ortaya çıxır ki, bunu həll etmək, izah etmək, qarşısındakını başa salmaq üçün təcrübə lazımdır. Verbal ünsiyyət iki aspektdən müşahidə oluna bilər: şəxsi və ictimai ünsiyyət. Şəxsi ünsiyyət, ünsiyyətin böyük hissəsini təşkil edir və gündəlik həyatı-mızda istifadə olunur. Lakin şəxsi ünsiyyət zamanı nitqimizi həmin şəxsin başa düşə biləcəyi tərzdə qurmalıyıq. İstədiyimizə nail olmaq və effektiv nəticə əldə etmək üçün bu vacibdir. Ün-siyyətin digər mühüm sahəsi də ictimai ünsiyyətdir ki, bu da cəmiyyətdə insanlara məlumat vermək, ruhlandırmaq, təbliğat aparmaq, nəyəsə həvəsləndirmək, inandırmaq, izah etmək lazım olduqda qurulan ünsiyyətdir.

Göründüyü kimi cəmiyyətin hər bir sahəsində və insan fəaliyyətinin hər növündə ünsiy-ət öz əksini tapır.

Beləliklə, qloballaşmanın əsas mənbəyi elm, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasətdir. Hər bir sahədə qloballaşmaya münasibət fərqlidir. Tarix, mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasət kimi sahələrdə qloballaşmaya təbii proses kimi baxmaqla, əsasən təqdir olunur, qloballaşmanın inkişafına üstünlük verilir. Elmdə, mədəniyyətdə, iqtisadiyyatdakı oxşarlıqlar isə getdikcə daha qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir. Dünya qloballaşdıqca insanlar mənsub olduqları mədəniyyətlərə daha çox bağlanmağa, milli dəyərləri saxlamağa meyl edirlər. Qloballaşmanın milliliyə təsirinin mahiyyətini də ilk növbədə məhz burada, fərdlərin qloballaşma haqqındakı təsəvvürlərində, münasibətlərində axtarmaq lazımdır.

Gənclər münasibət normalarını, ünsiyyət tərzini sosial təcrübədə mənimsəyirlər. Münasibət davranışda reallaşır. Davranış əvvəlki nəsillərdən əxz olunmuş stereotiplərlə təmzidlənir, lakin müasir gənclərin, ünsiyyət, münasibət, əməkdaşlıq sahəsində sosial təcrübəsi daha yeni və zəngindir. Çünki müasir gənclik qloballaşma şəraitində formalaşır. Bu isə öz növbəsində gənclərə yalnız milli mədəniyyətə deyil, həm də bəşər insanına xas olan yeni rollar icra etmək imkanları yaradır, lakin bu yeni rolda çıxış etmək üçün onlar ünsiyyət tərzinə, münasibətlərə, mühitlə kommunikativ əlaqələrə daha diqqətlə yanaşmalı olur.

Heç şübhəsiz ki, müasir gənclərdə istər “sosial təcrübənin, istərsə də onlarda “sosial təsəvvürün genişlənməsi” və zənginləşməsində təhsilin rolu əvəzsizdir.

Bu baxımdan müxtəlif sayda mətnlər, çalışma və tapşırıqlar xarici dilin qavranılmasında və mədəniyyətlərarası səriştəyə giriş üçün mühüm addımlardır. Xarici dillərin öyrənilməsi həmişə ölkənin mədəniyyəti, onun dili ilə mənimsənilir. Mədəniyyət kontekstindən çıxış edərək, aparılan səliss diskurs vasitələri və dil formaları digər mədəniyyəti başa düşmək üçün qeyri-ixtiyari aparılır. Buraya ilk növbədə insanın tanıdığı, lakin öz mədəniyyətindən çıxış edərək, öyrəndiyi hər hansı bir xarici dilin düzgün olmayan tələffüz və ifadə vasitələri, münasibət formalarının intepretasiyaları və sözlərin məna və məzmununun həmin xarici dildə formaya salınması aiddir. Öyrənilən dildə mədəniyyətin dərk olunması dil öyrənmədə kommunikativ metodun əsas prinsiplərindən biridir. Çünki mədəniyyət kommunikasiyanın bütün aspektlərini əhatə edir. Burada məqsəd isə insanlar və mədəniyyətlər haqqında daha dərin biliyə və məlumata malik olmaqdır.

İnformasiya boşluğunu doldurmaq bacarığını öyrənərkən ünsiyyət zamanı söhbətin məqsədli aparılması vərdişinin də formalaşmasına diqqət yetirilməlidir. Eyni dildə danışan bir qrup insanlarla ünsiyyət zamanı həmin qrupda olan insanların niyə məhz belə fikir mübadiləsi aparmasını, söhbət zamanı hansı təəssürat və dəyərlərin bəyənilməsindən və müzakirə edilməsindən xəbərdar olmaq onlara həmin qrupa üzv kimi qəbul edilmək haqqı qazandırır. Dil öyrənən zaman ən başlıca funksiyalardan biri həmin dildə danışanların mədəniyyətinin qəbul etmə bacarığına yiyələnməkdir. Bu proses ali bacarıqlar sırasına daxil olaraq, təcrübə sahəsində deyil, yalnız insanın savadı, inkişaf səviyyəsi, özünə və dünyaya olan tənqidi münasibətdən asılıdır. Mədəniyyət özlüyündə mürəkkəb bir anlayışdır ki, onu da dil öyrənmədə diqqətdən kənar qoymaq olmaz.

Mədəniyyət anlayışı genişdir. Bu fakt dil öyrənmədə vacib bir aspektdir. Dil öyrənənlər nəinki həmin dilin daşıyıcıları, eləcə də dil daşıyıcıları olmayan biriləri ilə də ünsiyyət zamanı bu mədəniyyət baryerini aşmalıdırlar. Nitq vərdişlərinə yiyələnmək bu prosesin yalnız bir hissəsini təşkil edir. Burada mədəniyyət dedikdə təkcə həmin xalqın incəsənəti, ədəbiyyatı və musiqisi deyil, həm də sosial, siyasi və iqtisadi planda dil daşıyıcısının davranışı və əsas olaraq, nitq davranışı nəzərdə tutulur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, beynəlxalq səviyyədə

kommunikasiya məqsədilə istifadə edə bilmək üçün əsas faktorlardan biri dil öyrənənləri hər hansı bacarığa yiyələnmək və onu inkişaf etdirmək yolunda ruhlandırmaqdır. Digərləri isə dil öyrənmədə tənqidi təfəkkürü vacib hesab edir. Onların fikrincə, insanın öz mədəni eqosu lazımı səviyyədə olmalı və eləcə də hər hansı fərqli bir şeyi qəbul etmək və fərqli olana tənqidi reaksiya yaranmalıdır.

Bu mənada, dil əsas ünsiyyət vasitəsidir. Ünsiyyətsiz cəmiyyət, sosial-mədəni və ağıllı sayılan insan mövcud ola bilməz. Dil isə insanın cəmiyyətdəki fəaliyyətinin məhsulu olub, onunla birgə inkişaf edir. İnsan sosial varlıq olaraq, digərləri ilə cəmiyyətdə ünsiyyət yaradır. Bu zaman dil insan tərəfindən qavranılır, mənimsənilir. Məhz ünsiyyət bir proses kimi bizim əldə etdiyimiz biliklərin, təcrübənin ötürülməsini realizə edir. Əlbəttə ki, adi söhbət əsnasında da insan öz dünyagörüşünü, lüğət tərkibini genişləndirə bilər. Sadəcə, bu zaman həmsöhbət etdiyimiz adamın müəyyən təhsilə, ağıla malik olması mütləq şərtidir. Axı, söhbətimiz ümumi maraqlarımızı nəzərə alaraq müəyyən sahəni əhatə etməlidir. Məsələn, fəlsəfə, incəsənət, siyasət, iqtisadiyyat və s. Son dövrlər mədəniyyətlərarası əlaqə, dialoq ifadəsi müasir dünya elmində yeni mərhələnin başlanmasından xəbər verir.

Beləliklə, verbal ünsiyyət vasitəsilə insan xarici dildə danışır, digər millətin nümayəndəsini başa düşür və dərk edildiyini anlayanda sevinir. Tədrisən dil maneəsi dağılır, insan yenə də xarici dildə danışmaq sevincini yaşamaq istəyir. Buna görə də, cümlələrin baş verdiyi daha geniş kontekstlərə baxmaqla, diskurs cəhdlər öyrənilir.

Məsələn; Have you got any free time this morning? I might have later on if that meeting's off. They were talking about putting it later. You can't be sure.

Hər bir cümlə ayrılıqda öyrənilə bilən və qrammatik tərkiblər formasında, leksik mənada və s. tədqiq oluna bilər. Lakin aydındır ki, cümlələr iki şəxs arasında qarşılıqlı söhbətin daha böyük hərəkətinin bir hissəsini təşkil edir. Cümlələr biliyin, məlumatın bölüşdürülməsini təşkil edən bir neçə əlaqələrdən ibarətdir. "That meeting" göstərir ki, hər iki şəxs hansı iclas haqqında danışır. Bəzi hallarda cümlənin mənası söhbətdə əvvəlcə olmuş biliyin və ya məlumatın aydınlaşdırılmasında doğru olaraq izah edə bilər. Məsələn: You can't be sure.

Qeyd edək ki, diskurs cəhdləri zamanı intonasiya da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İntonasiyanın diskursla əlaqəsinin tədqiqində iki əsas meyar eyniləşdirilə bilər. Onlardan biri çox mühüm xəbərin aspektlərində dinləyicinin qarşılaşması üçün intonasiyanın istifadəsidir.

Digəri isə danışq rəftarının, hərəkətin ardıcılığı ilə bağlıdır. "Diqqət cəlb etmək" ton birliyində xüsusi bir sözün lazımı hecasında nüvə tonunun yerləşdirilməsidir. Çox hallarda nüvə tonu müəyyən mənada ən vacib sözdə qoyulur. Məsələn: She went to Scotland.

Bəzən, elə gəlir ki, "məlumatın məzmunu" adlarında nüvə tonunun yerləşdirilməsi daha uyğun olardı.

Məsələn: I've got to take the dog for a walk.

I have to take the dog to the vet.

"Vet" sözü "walk" sözündən daha az məlumat daşıyır. Bəzən elə hallar olur ki, nüvə tonunu "əhəmiyyət" və ya "məlumat daşıyan" sözlərdə yerləşdirmək çətin olur. Məsələn:

Your coat's on fire.

The radio's breaking up.

Your uncle's died.

Cümlələrin hər birində axıncı leksik sözdən hansının daha əhəmiyyətli olduğunu görmək çətin olmasına baxmayaraq, guman ki, ingilis dilində danışanların əksəriyyəti nüvə tonunu isimdə yerləşdirirlər. Nüvə tonunun yerləşdirilməsi hələ də həll olunmamış məsələdir. Aydındır ki, bu baş verdiyi daha böyük kontekstlərdə müəyyənləşdirilməlidir [9, 128-129].

Ana dili daşıyıcıları danışanın nə barədə danışdığı haqqında onların biliyi əsasında eşidilməyən və tanınmayan sözləri tapmaq lazım olduqda deyiləni asanlıqla başa düşə bilər. Anlaşmada ciddi çətinliklərə səbəb olan ara sözlərinin üslubunda, onların deyiliş tərzində, cümlələr arasında ton birliklərinin işlədilməsində özünü büruzə verir.

İntonasiyanın diskurs funksiyasının ikinci əsas növü davamlı danışmaq tərzidir. Artıq danışanın intonasiya vasitəsilə məlumatı açıqlanmasının nitqdə ton birliklərinin ardıcılığında necə baş verməsi tədqiq olunub. İntonasiya iki və ya daha çox danışanın söhbəti zamanı çox vacibdir. Söhbət əsnasında aparılan tədqiqatların çoxu, həkim və xəstə, müəllim-tələbə, məhkəmə proseslərində müxtəlif adamlar arasında baş vermişdir [9, 130]. Belə söhbətlərdə hər bir danışanın nitqini, sorğu-sualını, çağırışını, məsləhətini ruhlandırmasını, narazılığını müqayisəli şəkildə öyrənmək daha asandır. Belə söhbət formalarını, söhbətin digər formalarını eyni üsulla tədqiq etmək olar. Belə görünə bilər ki, danışanlar başqalarına söhbətlərinin qurtardığını göstərmək üçün müxtəlif prosodik komponentləri istifadə edirlər. Digər danışan şəxs isə danışmaq üçün söhbət gözləyir ki, cavabın xüsusi bir forması tələb olunur. Məsələn:

They 'are 'coming on Tuesday /, aren't they

They 'are 'coming on Tuesday /, aren't they

Ayrı-ayrı suallarda enən və qalxan tonlar arasında fərq dinləyicini hansı cavabı gözlədiyini göstərir. Bu danışmaq prosesi barədə informasiyanın signal edilməsində çox vacibdir.

İntonasiyanın "bədən dili" ilə də əlaqəsi dedikdə gözlə əlaqə, sifət ifadələri, jestlər və baş hərəkətləri və s. nitqdə eyni məqsədlərlə istifadə olunur ki, bu da söhbət zamanı iştirakçıların statusunu, vəziyyətini məhkəmləndirməyə və ya qurmağa kömək edir.

Diskursla əlaqədə intonasiyanın öyrənilməsindən aydın görünür ki, intonasiya vasitəsilə danışanın daha çox başa düşülən vasitələrdən istifadə etməsi anlaşma və ya izah üçün mümkündür. Əslində intonasiyaya aid olan ənənəvi bütün digər funksiyalar (modal, aksent real və qrammatik) diskurs funksiyasının müxtəlif aspektləri kimi görünə bilər. Tonik vurğunun yerləşdirilməsinə dair mühüm dəyərli iş M. Halliday tərəfindən 1967-ci ildə edilmişdir. O bu işi "tonluluq" adlandırır [8,123]. Bu termin P.Rouç tərəfindən sadəlik naminə "normal" adlandırılsa da, M.Halliday onu tonluluğa görə "marked"yəni "işarələnmiş" kimi tərcümə olunan dilçilik termini kimi qəbul edir [9,123]. Ümumi fonologiyada tonik vurğunun yerinin müəyyənləşməsi həmişə müzakirələrə səbəb olmuşdur.

İntonasiya və söz sırası aktual üzvlənmənin iki formalı ifadə vasitəsi olub, mürəkkəb tələrlə bir-birinə bağlıdır. Aktual üzvlənmədə cümlənin iki başlıca məzmun ünsürü fərqləndirilir: məlumat predmeti, müvafiq kommunikasiya vahidinin çıxış nöqtəsi – tema və məlumatın nüvəsi –rema.

Məlumdur ki, hər bir kommunikativ dil vahidi (cümlə) iki hissədən-tema və remadan təşkil olunur. Tema danışan və dinləyənin məlum olanıdır, söhbətin, verilən məlumatın predmetidir, başqa sözlə, cümlədə nə haqqında söhbət gedirsə, o, temadır. Tema kontekst və situasiyanı istiqamətləndirir. Məntiqi-qrammatik səviyyədə cümlə və onun tematik hissəsi məlum olandır, adresatdır.

Cümlənin işlədilməsində məqsəd heç də tema deyil, tema məlum olandır. Cümlədə məqsəd bu məlum olan tema haqqında yeni məlumat verməkdir. Bu yeni məlumat rema adlanır.

Beləliklə, məlumatın əsas və yeni məzmunu remadır. Rema cümlənin kommunikativ mərkəzidir. Cümlənin reması məlum olmayanın ifadəsidir, nüvəsidir, əsas məlumat burada mərkəzləşir. Tema və rema üzrə üzvlənməyə aktual üzvlənmə deyilir. Məhz, danışan üçün bu cür üzvlənmə zəruri və əhəmiyyətlidir. Çünki danışan şəxs konkret şəraitlə əlaqədar müxtəlif kommunikativ məqsəd güdə bilər. Buna görə də eyni sintaktik tərkibə malik cümlələrin aktual üzvlənməsi müxtəlif ola bilər. Aktual üzvlənmə məntiqi-qrammatik baxımdan üzvlənməlidir. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan tema və rema cümlənin məntiqi-semantik karkasıdır.

Belə halda əgər götürsək ki, cümlənin semantik naqisliyi sübut olunub, bəs onda “anlaşma prosesi üçün vacib olan informasiya haradadır? “Buna belə cavab verə bilərik: informasiya bütövlükdə cümlədə yox, məhz mətndə özünü döstərir. Məhz cümlələr birliyi nitq fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığınacağına çevrilə bilər.

Mətnin linqvistik nəzəriyyəsinin işlənməsi müasir dilçiliyin inkişafının ümumi istiqaməti üçün aktualdır. Belə ki, bu cür mətn nəzəriyyələri kommunikativ-proses modelini qurmaq üçün lazımlıdır. L. Çernyakovskaya görə, mətndə kommunikativ fəaliyyət zamanı ötürülən üç informasiya tipi (koqnitiv, dil və kommunikativ) mövcuddur [6, 59-60].

Koqnitiv informasiya-insanın psixi fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. Koqnitiv informasiya, ilk öncə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətn ötürücüsünün təsirindən azaddır.

Dil informasiya-dünya haqqında dil vahidlərindəki informasiyadır. Dil informasiyasında əsas diqqət biliyin məzmunundan onun formasına yönəlir.

Kommunikativ informasiya isə mətndə ifadə olunmuş müəllif fikri haqqında informasiya-dır, yəni bu, yalnız mətn ötürücüsünün şüurundakı qeyri-dil obyektləri haqqında məlumat deyil, həmçinin onun hadisəyə şəxsi qiyməti, onun hissləri, emosiyaları və s. haqqında məlumatı, yəni mətn ötürənin nəyi kommunikasiya predmeti etməyin vacib saydığını ehtiva edir.

Mətn statik vahid deyil, sərhədlərin müvafiq kommunikativ məramla təyin olunan hərəkəti kommunikativ vahid kimi özünü bürüzə verir. Q. Kalşanskiy mətni məhz bu baxımdan nəzərdən keçirir: “Hal-hazırda, bu faktı etiraf etmək zəruridir ki, həm real funksiyada, həm də dilçilik tədqiqatında başlanğıc nöqtə kommunikasiya aktı zamanı nisbətən bitmiş ünsiyyət kəsiyi, ünsiyyətin koqnitiv, informasiya, psixoloji və sosial yükünü daşıyan və məqəyyən qaydalara uyğun strukturlanmış və təşkilatlanmış bir vahid kimi çıxış edən dilin vahididir. Bu vahid mətndir” [2,89].

U.Ceyf qeyd edir ki, dil informasiyasının danışanın təfəkküründən qulaq asanın təfəkkürünə ötürülməsini təmin edir və bu informasiya hər biri mürəkkəb konfigurasiyalar yaradan semantik vahidlərdən ibarət cümlələrdə təşkil olunan bir anlam kimi baxıla bilər. O, problemə müəyyən cümlə çərçivəsində yanaşaraq, ümumiyyətlə, anlam kontekstinin (conceptual framework) bir hissəsi kimi həm danışanın, həm də qulaq asanın təfəkküründə yer aldığını, yəni başqa sözlə artıq köhnə informasiya bildirdiyini qeyd edir[5, 241-266]. Tema həm danışanın, həm də qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır, Bu ümumi bilik olmasa, prinsip etibarı ilə informasiya ötürmək nöqtəyi-nəzərindən irəli addım atmaq mümkün olmaz. Məhz belə ümumi bilik bir tramplin kimi fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır.

Bu münasibətdə personajların nitqinin sosio-mədəni differensiasiyası bizə dünya ədəbiyyatının tipizasiyasını aparmağa imkan yaradır. Personajların dünya ədəbiyyatına təqdim olunmuş nitq xüsusiyyətləri təbii ki, tarixi-mədəni xarakter daşıyır. Baxmayaraq ki, işin tutumu böyükdür, amma onun məqsədyönlülüüyü şübhəsizdir.

Müasir dilçilikdə faktların təhlil strategiyası diskurs-təhlil haqqında təqdimatlarla müəyyən edilir. Diskurs termini müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif cür dəyərləndirilə bilər. Bununla yanaşı, ümumilikdə diskurs termini anlayışı adı altında mətnlər qrupu nəzərdə tutulur. Məsələn, bir mövzu üzrə mətnlərin üst-üstə düşməsi (совокупность) diskurs kimi qiymətləndirilir. Diskurs zaman-məkan ahənginə malikdir. Məkanın parametrləri ən geniş mənada dil, mədəniyyət kimi faktorlarla birləşərək tək, vahid əraziyə münasibət bildirir.

Zaman parametri bizə diskurs kimi qəbul etdiyimiz mətnlərin formalaşdığı çərçivədə verilir və xronologiya müəyyən edilməli olur. Diskursun sərhədlərinin müəyyən edilməsində zaman və məkan birliyi vacib şərtlərdən hesab olunur. M.Fukonun təyin etdiyi məşhur bir formasıya aid olan mətnlərin uyğunluğu daha məhsuldar hesab olunur[4, 89].

Bununla, formasıya adı altında bir ideologiyaya söykənən məkan-zaman identifikasiyası başa düşülür.

Müasir dilçilikdə iki açar terminlərin- "dil şəxsiyyəti" və "diskurs"un mövcudluğu imkan verir ki, şəxsiyyətin müəyyən tipinin dili dəqiq diskursu ifadə etsin.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, diskurs sosial davranış forması kimi, sosial dünyanın və elmlər dünyasının özünün də formalaşmasında alət rolunu oynayır.

Bundan başqa, sosial münasibətlərin formalaşmasında da aparıcı rola malikdir. Bu ona görə mümkün olur ki, diskurs sayəsində cəmiyyətdə, insanların baxışlarında və addımlarında dəyişikliklər müəyyən edilir, gizli və aşkar mənalar sahəsi yaradılır. Dil vasitələrinin instrumental imkanları ideyası insan beyninin fəaliyyətinin modulyar təşkili sahəsini araşdıran alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır[7, 36].

Biliklər konseptual, sintez şəklində, müqayisəli və yaddaşda saxlamağa və sonrakı istifadə üçün representasiya edilir.

Alimlərin fikrincə, biliklərin realizasiya forması kimi, müzakirənin propozisional informasiyası təbiətinə görə fərdi xarakter daşıyır. Yenidən biz mövcud dünyamızın obyekt və subyektləri arasındakı münasibətlərə propozisiyanın interpretasiya imkanlarının aləti kimi baxırıq. Ayrı-ayrı propozisiyalar tematik birlik və əlaqə qanunu ilə birləşərək çoxsaylı propozisional diskursların semantik məzmununu formalaşdırır. Bu nəzəriyyə ilə razılaşmaq olar. Diskursun özü bizə görə, koqnisasiya və kommunikasiya nöqtəyi-nəzərindən dünyanın təsvirini yaradan alət kimi müəyyən edilə bilər.

Diskursun integrativ nəzəriyyəsini işləyərkən elmi məhsulların və texnologiyaların kommersializasiyası və onun istifadəsində ondan necə alət kimi davranmaq dilçilikdə həmişə maraq doğurmuşdur.

Elmi diskurs alimlərin əsas aləti kimi diskursun institusional tipinə aid edilir. M.Fuko tərəfindən irəli sürülmüş institusional diskurs diskursun elə bir tipinin representasiyasıdır ki, cəmiyyətin mövcudluğunun müəyyən olmuş sferasında funksiyalaşır və tam mənada ona xidmət edir. Bu elmi diskursdur. M. Fuko diskursun kommunikativ yenilik kimi, əsas ümumi cəhətlərini müzakirə edərək, qeyd edir ki, bu ümumilik formasıya qaydaları, diskursiv faktların qəbulu qaydaları ilə təchiz olunur.

Diskursiv verilənlərə o obyektlər sistemi, söyləmin tipini, konseptlər, tematik seçimi aid edir. Konseptlər sistemi struktur və qəbul qaydalarına görə fərqlənə bilər[4,56].

Diskursun konseptual sahəsini yaradan konseptlər bir-birini tez-tez təkzib edir və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış ümumiliyə daxil ola bilmirlər. Amma bununla yanaşı, müxtəlif xarakterli strateji imkanlar əvəzəlməz mövzuları aktivləşdirməyə və ya bu və ya digər mövzunu müxtəlif səpgidə təqdim etməyə imkan yaradır. Məhz bunun üçün o, diskurs-təhlili təhlilin müxtəlifliyi kimi müəyyənləşdirir, hansı ki, sonluqlar zənciri bərpa olunmur, fərqlər cədvəli qurula bilmir, diskursiv verilənləri təsvir edir. M.Fukonun qeyd etdiyi kimi, verilən diskursun daxilində şərtilik prinsipi (принцип обусловленности) söyləmin müəyyən sayını ya qəbul edir, ya da kənarlaşdırır. Məhz belə konseptual sistematizasiyalar söyləmlərdə zəncirvari şəkildə, obyektlərin qrup və təşkili halında diskurslar sayəsində daha geniş əhatəyə malik olurlar[4,67].

Beləliklə, elmdə unifikasiya və inteqrasiya prosesi kimi qlobalizasiyanın fəlsəfi əsaslarından biri də terminlərdə onların parametrizasiyasının kontekstual əsaslarının öyrənilməsidir. Vahid elmi-metodoloji əsaslarla “yaraqlanan”, müəyyən olunmuş elmi paradigmlər çərçivəsində tədqiqatın nəticəsi biliklərin kontekstinin genişlənməsinə köklənir. Bu mənada biliyin kontekstuallığı elmdə inteqrativlik parametri kimi bu biliyin qəbulu üçün istifadə oluna bilər. Elmi linqvistika sahəsindəki tədqiqatların kontekst dairəsi genişlənir və bu genişlənmə dəyişikliklərə məruz qalır. Bu elmi paradigmlər qlobalizasiya epoxasında elmdə inteqrativ proseslərlə müşayət olunur. Belə olan halda, zaman və məkan birliyi avtomatik olaraq, zaman-məkan ideologiyasını yada salır.

Diskursun bu cür anlamı formasiya haqda təqdimat edir ki, bu da vahid formasiyaya aid olan mətnlər qrupunun yaratdığı diskursdur. Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, diskursun linqvokulturoloji aspekti vacib sayılır. Zaman, məkan, mədəniyyət kimi anlayışların prizmasından diskursun müəyyənləşdirilməsi tədqiqatçını mədəniyyəti dil anlamanın əsas vasitəsi kimi oriyentasiya edir.

Kognitiv təhlilə görə, işarə onun sistemindən kənarında belə mənaya malikdir.

Beləcə, dil şəxsiyyəti diskursiv tamlıqlar baxımından təhlil edildikdə, mədəniyyətin, mədəni sərəvtlərin daşıyıcısı kimi nəzərə çarpır. Burada vacib cəhəti mütləq qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət dedikdə, fikir məkanı, məqsədlər, quruluşlar, standartlar, etiketlər, ştamplar və s. nəzərdə tutulur.

Dil şəxsiyyəti, xarakterik diskursu əxz edən, diskurs-təhlil aspektində öyrənilən “şəxsiyyət-tip” kimi qəbul edilir.

Beləliklə, dil şəxsiyyətinin bütövlüyündən danışmağa imkan verən nitq məkanı diskursdur ki, bu da mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasında vacib faktor kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: 2008. 248s.
rus dilində
2. Калшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. М: 1976, 301 с.
3. Карасик В.И. Языковые ключи. М: Гнозис, 2009, 406 с.
4. Фуко М. Формации стратегии // Археология знания. Пер. с фр. / Общ. ред. Бр. Левченко – К: Ника – Центр, 1996. 208 с. – (серия «ОР ERAAPARTA»: Вып. 1) Доступ: <http://elena.gomek.ru/learning/fuko.htm>.
5. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Москва, 1975, 306 с.
6. Черняховская Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы. // Вопросы языкознания. № 6. Москва. 1983, с. 59-66.
7. Fodor J.D. Constraints on gaps is the parse a significant influence. Explanations for language universals. N.Y., Amsterdam: Mouton, 1984, 381p.
8. Halliday M.A.K. Categories of the theory of grammar | word, 1961, №17, 292 p.
9. **Peter Roach. English Phonetics & phonology fourth edition. A practical Course. Cambridge University Press, 1976, 400 p.**

UOT 376

KƏKƏLƏYƏN UŞAQLARIN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ XARAKTERİSTİKASI

Yaqut İbrahim qızı ABDULƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

yaqut.abdulaliyeva@mail.ru

XÜLASƏ

Kəkələmənin əsas səbəbi mərkəzi sinir sisteminin zəifləməsidir. Bəzən bədənin zəifləməsi ilə bir sıra yoluxucu xəstəliklərdən sonra da kəkələmə yarana bilər. Kəkələmə tez-tez qorxduqdan sonra və ya uzun müddətli zehni nevroitik pozulma nəticəsində baş verir - buna da başqaları tərəfindən uşaqlara qarşı davamlı ədalətsiz, kobud rəftar səbəb ola bilər. Yaşayış şərtlərindəki hər hansı ani dəyişiklik (ailə mühiti, rejim) kəkələməyə səbəb ola bilər. Kəkələmə erkən nitq inkişafında olan uşaqlarda yaygındır, çünki valideynləri onlara əlavə şeirlər, hekayələr oxuyur və davamlı olaraq onlardan soruşurlar: "Danışın", "təkrarlayın" və uşaqlar həddən artıq yükləmədə kəkələməyə səbəb olduğunu söyləmək məcburiyyətində qalırlar.

Açar sözlər: kəkələmə, psixopedaqoji xarakteristika, nitq pozulmaları, psixoloji problem

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАИКАЮЩИХСЯ

РЕЗЮМЕ

Основная причина заикания - ослабление центральной нервной системы. Иногда при ослаблении организма заикание может возникнуть даже после ряда инфекционных заболеваний. Заикание часто возникает после некоторого страха перед жертвой или при длительном психическом невротизме - оно также может быть вызвано постоянным несправедливым, грубым обращением с детьми окружающих. Любое резкое изменение условий жизни (семейного окружения, режима) может привести к заиканию. Заикание часто встречается у детей с ранним речевым развитием, так как их родители читают им лишние стихи, рассказы и постоянно спрашивают их: «Говори», «повторяй», а детей заставляют говорить, что слишком много. вызывает заикание.

Ключевые слова: заикание, психо-педагогическая характеристика, дефекты речи, психологические проблем.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF STUTTERS

ABSTRACT

The main cause of stuttering is a weakening of the central nervous system. Sometimes, with the weakening of the body, stuttering can occur even after a number of infectious diseases. Stuttering often occurs after some fear of the victim or with prolonged mental neuroticism - it can also be caused by the constant unfair, rough treatment of children by others. Any sudden change in living conditions (family environment, regime) can lead to stuttering. Stuttering is common in children with early speech development, as their parents read them extra poems, stories and constantly ask them: "Speak", "repeat", and children are forced to say that too much causes stuttering.

Key words: stuttering, psycho-pedagogical features, speech disorders, psychological problem.

GİRİŞ

XX əsrdə kəkələmənin psixoloji xüsusiyyətləri üzərində işlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ötən əsrlərlə müqayisədə tədqiqatlar kəkələyənlərin yaş qruplarına görə açıq şəkildə bölünməsinə və bu baxımdan onlara qarşı fərqli yanaşma formalaşmağa başladı. Alimlər keçmiş müəlliflərinin (Sikorsky I.A.) kəkələmənin ən çox erkən yaşda özünü göstərdiyini və kəkələyənlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin də erkən yaşlarda görüldüyünü qeyd edirdilər. (Gilyarovski V.A.)

Kəkələmənin psixoloji xarakteristikası, bir sıra hallarında zəif nitqin nevroloji prosesin emosional-iradi sferasında və kəkələmə təbiətində ortaya çıxan bir sıra xüsusiyyətlərlə mürəkkəbləşdiyi görülür. Kortikal-subkortikal əlaqələrin pozulması nəticəsində şəxsiyyətin dəyişməsi, iradənin zəifləməsi, təşəbbüskarlığın itməsi, fobbiya və emosional vəziyyətin artması (nitq qorxusunun olması və s.) kimi nevropsixoloji simptomlar özünü göstərir.

A. Sikorski kəkələyənin psixikasında aşağıdakı xüsusiyyətlərini vurğulayır:

- başqa insanların yanında utancaqlıq hissinin keçirməsi;
- kəkələməni gücləndirən təsirlərin olması;
- iradənin nisbi zəifliyi;
- müəyyən insanların və ya cəmiyyətin qarşısında danışmaq qorxusu.

Kəkələyən uşaq tanımadığı mühitə girdikdə qərribə danışır, kəkələmə yenidən ortaya çıxır və vegetativ şöbədə bir sıra patoloji reaksiyalarla müşayiət olunur. Eyni uşaqda kəkələmənin güclənməsi və ya zəifləməsi tam kimlə danışdığından (böyükklərlə, uşaqlarla, qohumlarla, qərriblərlə) və müəyyən sualları necə cavablandırıldığından, oxuduğu kitabla bağlı təəssüratlarını bölüşüb-paylaşmadığından, ünsiyyət zamanı cavab verib-verməməsindən asılıdır.

Kəkələyən uşaqların psixoloji və pedaqoji xarakteristikasını təsnif edərkən kəkələmənin meydana gəlməsində kəskin və xroniki zehni travmaları ayırd edə bilmək vacibdir. Kəskin zehni travma güclü emosional reaksiyaya səbəb olan birdəfəlik zehni şok kimi başa düşülür. Çox vaxt belə travmalar uşaqlarda qorxu, narahatlıq hissinin yaranmasına səbəb olur.

Anamnestik məlumatlar göstərir ki, kəkələmə olan uşaqlarda ümumiyyətlə inkişafqüsurlarına və doğuş patologiyasına rast gəlinmir. Bu cür uşaqlarda erkən psixofiziki inkişaf, bir qayda olaraq, yaş normasına uyğun olaraq baş verir, eyni zamanda hərəkət- motor bacarıqları da (oturma, gəzmə və s.) vaxtında inkişaf edir. Uşağın nitq mühiti haqqında (valideynlərin, ya da yaxın qohumların kəkələməsi, sürətlə danışması və s.) məlumatların alınması çox vacib işlərdən biridir. Bundan əlavə loqoped uşağın ailədə tutduğu mövqe, ona münasibət və nəzarətin olması barədə (uşağın ərköyün saxlanması və ya mehribanlığı, uşağın nitqinə diqqətin yetirilməsi, düzgün nitq tərbiyə etmək üçün valideynlərin köməyi və s.) məlumatlar toplayır. Kəkələmənin nə vaxt, necə, hansı şəraitdə baş verdiyini, kəkələmənin səbəblərinin araşdırılması, kəkələmə zamanı yaranan hərəkətlərin olub-olmaması, kəkələmənin nə vaxt daha da şiddətlənməsi və buna səbəb olan amillərin və sairədə loqoped tərəfindən öyrənilməlidir.

Bütün yuxarıda göstərilən məlumatların toplanılması, araşdırılması hər bir konkret kəkələyən şəxs üçün pedaqoji təsirin əsas formasını müəyyən etməyə imkan verir.

Böyükklər uşaqlardan çox şey tələb edir, nitqini həddindən artıq yükləyir, mürəkkəb ifadələr, tanımadığı və anlaşılmaz sözləri tələffüz etməyə məcbur edir. Uşaq bütün danışiq səslərini yalnız 4 ildən sonra, artikulyasiya aparatının inkişaf edəcəyi və gücləndiyi zaman düzgün şəkildə tələffüz edə bilər. Buna görə, o vaxta qədər onu həm səs, həm də mənaca çətin olan sözləri və ifadələri tələffüz etməyə məcbur etmək olmaz. Uşağın (kəkələmə 2 ilə 5 il arasında meydana gəlir və bu səbəbdən bu yaşdan bəhs edirik) emosional həddən artıq gərginliyinə səbəb olan təəssüratların çox olması daha təhlükəlidir.

Bəzən də valideynlər uşağın nitqini ümumiyyətlə inkişaf etdirmirlər, ona kitab oxumurlar, oxuduqlarını yenidən izah etmək istəmirlər, uşaqlara şeirlər öyrətmirlər, çox az danışirlar, uşağın səhv tələffüzünə diqqət yetirmirlər, uşaq səhv danışdıqda onun səhvini düzəltmirlər.

Bu cür hallarda valideynlər uşağın nitqinin öz-özünə inkişaf etməsi lazım olduğuna inanırlar. "Heç kim bizə öyrətmədi. Özləri vaxtında danışmağa başlayacaqlar" deyə ümumi düşüncülər. Ancaq körpənin nitqi xüsusi olaraq inkişaf, həyatın ilk ilinin ikinci yarısından bəzi sözləri əzbərləmək, onları bir neçə dəfə təkrarlamaq və təyin etdikləri obyektləri göstərmək, bəzi sözlərin ilinə görə tələffüz edə bilməmək, uşaq nitqi inkişafdan geri qalmağa başlayacaq, yəni ömrünün birinci ilinin sonunda müstəqil olaraq tələffüz olunan ilk sözlərə sahib deyilsə və 1,5 yaşında ifadələrlə danışmağa başlamayacaq, sizə suallar verə bilməyəcək. Belə hallarda (uşağın nitqi zəif inkişaf etdiyi zaman) ilk fərdi sözlər 3 yaşına qədər ortaya çıxır və yalnız 5 yaşına qədər, hətta daha sonra ətraflı ifadələr istifadə etməyə başlayır. Uşağın nitq inkişafındakı belə bir geriləmə yalnız söz və ifadələrin gec görünməsində deyil, həm də çox zəif söz ehtiyatında, qrammatik quruluşun pozulmasında və səslərin səhv tələffüzündə özünü göstərir. Eyni zamanda, uşağın düşünmə qabiliyyəti danışmaq qabiliyyətini üstələyir. Uşaqda öz düşüncələrini ifadə etmək üçün kifayət qədər əsas lüğət və qrammatik vasitələr yoxdur. Bunun qarşısını almaq üçün valideynlər çox ustalıqla, tədricən uşağın nitqini inkişaf etdirməlidirlər. Ona kitab oxumaq lazımdır (əlbətdə yalnız yaşına uyğun uşaq kitabları), sonra əsas məzmunu yenidən izah etməyini istəmək lazımdır. Bu vəziyyətdə körpənin sözlər təklif etməsi, aparıcı suallar verməsi, şəkillərə işarə etməsi lazımdır.

Kəkələyən uşaqlarda danışmaq tempi tez-tez sürətlənir, uşaqlar sözlərin və cümlələrin sonlarını deyə bilmirlər, ayrı-ayrı sözləri və şəkilçilərini ötürür və qrammatik səhvlər edirlər. Çox vaxt nitq axınında səslərin düzgün olmayan tələffüzü müşahidə olunur. Artikulyasiya sisteminin vəziyyəti norma çərçivəsində olmur. Kəkələyən uşaqlarda artikulyasiya orqanlarının bütün hərəkətləri bir qədər məhdudlaşma ilə xarakterizə olunur, alt çənə çox vaxt hərəkətsiz olur, dil və dodaqların qeyri-kafi hərəkətliliyi, artikulyasiya hərəkətlərinin zəif koordinasiyası müşahidə olunur. Eyni zamanda tez-tez dilin əzələ tonusunun pozulmasına da rast gəlinir. Çox vaxt nevroz kimi kəkələmə forması olan uşaqlarda təkcə danışma zamanı deyil, həm də digər danışmadığı zamanlarda tüpürcək ifrazında artım müşahidə olunur.

Bu cür uşaqların nitqində tez-tez başqalarının diqqətini çəkən çox sayda təkrarlar olur. Normalda ən çox təkrarlanma halları nitqin meydana gəlməsinin intensiv dövrünə təsadüf edir. Beləliklə, şifahi nitqin artikulyasiya mexanizmləri normada olduğundan daha uzun müddət ərzində funksional olaraq inkişaf etməmiş olur.

Kəkələmə ən çox zehni travmadan sonra inkişaf etmiş frazal nitq fonunda kəskin şəkildə baş verir. Zehni travmaya əlavə olaraq, bəzi uşaqlarda kəkələmənin nevrotik forması, 1,5-2,5 yaşlarında uşaqlarda ikinci dilin ünsiyyət prosesində aktiv şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində baş verir. Danışmaq funksiyasının inkişaf etdiyi bu dövrə görə ana dilini kifayət qədər mənimsəməyən uşaqlarda ikinci bir dilə yiyələnmək onlarda böyük stress yaradır. [1.].

Kəkələmənin müşahidə olunması ilə eyni vaxtda uşaqlar daha da əsəbi, aqressiv olurlar. Bir sıra hallarda bu uşaqlarda inadkarlıq, nadinclik və intizam tələblərinin yüngül şəkildə pozulması müşahidə oluna bilər.

Bəzi uşaqlarda kəkələmə meydana gəldikdə, kəkələmənin digər insanlar tərəfindən görülməsini istəmədikləri üçün ünsiyyət zamanı ağzını əlləri ilə örtükləri və şifahi ünsiyyət prosesini məhdudlaşdırdıqları kimi halların yaşanması görünə bilər.

G.D.Netkaçev (1901, 1909, 1913) fikrincə, "kəkələmənin "psixonevroz" mahiyyəti qorxunc bir sensasiya, təqdimat, vəsvəsə, fobiya, keçmişdəki, indiki və gələcəkdəki təhlükələr qarşısında depressiv emosional təcrübələrin bütün kompleksidir".

Kəkələmənin nevroitik formasında nitq qüsurlarının dinamikası təkrarlanan bir gedişlə xarakterizə olunur, bəzən nitq tamamilə normallaşır, kəkələmə halları tamamilə yox olur, ancaq ən kiçik emosional stres, somatik xəstəlik və ya yorğunluqda kəkələmə yenidən ortaya çıxır. [2, s. 304]

Nevrotik kəkələmə forması olan bütün uşaqlar psixomotor və nitq inkişafındakı normaldan kənarlaşmalar arasında əlaqə göstərir. Psikomotor və nitq inkişafında yüngül dərəcədə sapma olan uşaqlar üçün bəzi hərəkətlər bütün hərəkətlərin dinamik koordinasiyası üçün xarakterikdir.

Kəkələyən uşaqlarda hərəkətlərin statik və dinamik koordinasiyasının pozulması (ümumi, incə və artikulyar) görünür. Belə uşaqlarda nitqin leksik və qrammatik quruluşunun formalaşmasında bir qədər gerilmə, səs tələffüzünün pozulması ("r" səsinin tələffüzündəki çətinliklər, uşağın bəzi səsləri tələffüz edə bilməməsi və s.) müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə kəkələmə erkən uşaqlıqda baş verir və zamanında lazımı kömək göstərilmədikdə, uzun illər davam edə bilər. Kəkələmə, ayrı-ayrı səslərin və hecaların müxtəlif növ kəsilməsi, uzanması və ya təkrarlanması səbəbindən yaranan nitqin ritminin və səlisliyinin pozulmasında özünü göstərir. Uşaqlar sözləri tələffüz edərkən bu cür gecikmələr və təkrarlamaqlar, nitq aparatındakı tənəffüsün pozulması ilə müşayiət olunan əzələ qıç olmaları, səs pauzalarında dəyişikliklər müşahidə olunur: səsin hündürlüyü və gücü, nitqin tempi. Bundan əlavə kəkələyən uşaqlarda, üz ifadələrində və artikulyasiyada adaptiv dəyişikliklər qeyd olunur.

Kəkələmə ən çox 2 və 5 yaş arasındakı uşaqlarda müşahidə edildiyi üçün uşağa vaxtında kömək etmək üçün kəkələmənin ilk əlamətlərini nəzərdən qaçırmaq olduqca vacibdir [4, s.32]:

- ✓ uşağın birdən susması, danışmaqdan imtina etməsi, (Bu iki saatdan bir günə qədər davam edə bilər, bundan sonra uşaq yenidən danışmağa başlayır, amma yenədə kəkələyir);
- ✓ sözlərdən əvvəl əlavə səslərin (a, u) istifadəsi;
- ✓ ifadənin əvvəlindəki ilk hecaların və ya bütöv sözlərin təkrarlanması;
- ✓ sözün, ifadənin ortasında məcburi dayanmaların olması;
- ✓ danışmağa başlamazdan əvvəl çətinlik çəkməsi.

Kəkələmənin başqa bir səbəbi stresdir. Sinir sistemləri tamamilə sağlamdır, yalnız ani bir epizoddan və ya şiddətli travmatik bir vəziyyətdən sonra kəkələməyə başlayırlar. Əksər hallarda, uşaq inkişaf etdikcə kəkələmə müəyyən qədər düzəlir.

Pedaqoq və psixoloqlar kəkələyən uşaqlarla davranışında aşağıda sadalananlara diqqət yetirilməsinin vurğulayırlar:

- ✓ Kəkələyən uşaq ilə asta danışın.
- ✓ Danışmaq üçün təzyiq göstərmədən onu maraqla dinləyin.
- ✓ Danışdığı üsluba deyil, danışdığı mövzuya diqqət yetirin
- ✓ Yavaş, sakit danışmaq kimi xəbərdarlıqlar etməyin, əksinə rahat danışmaqları üçün mühit yaradın.
- ✓ Söhbəti başlamazdan əvvəl qısa cavablı suallar verərək onu söhbətə təşviq edin.
- ✓ Kəkələyən uşaq ilə danışarkən jestlərinizə xüsusi diqqət yetirin.
- ✓ Kəkələyən uşağın sözlərini tamamlamasını səbirlə gözləyin.

- ✓ Danışmaq istəmədiyi zaman danışmağa məcbur etməyin.
- ✓ Tək başına rahat olduğu bir mühitdə danışmağını istəyin.

Kəkələyən uşağa musiqi müşayiəti olmadan mahnı oxumağı öyrətmək faydalıdır. Bu cür mahnı dinləmənin, diqqətin inkişafına, diksiyanın və səsin təmizliyinə öz töhfəsini verir. Hər yaşdan kəkələmə ilə işləyərkən melodiyalardan istifadə etmək olar.

Loto şəkillər uşaqların nitqini yaxşı inkişaf etdirir ki, bu da uşağa yeni sözləri yadda saxlamağa və onları oyun şəklində tələffüz etməyə imkan verir. Ona bu anda nə işlə məşğul olduğunu, şəkillərdə göstərilənləri, küçədə gördüklərini və s. haqqında danışmağı faydalıdır. Kəkələmə təqlid nəticəsində də baş verə bilər. Davamlı olaraq kəkələyənlərlə ünsiyyət quran uşağın nitqində kələmə artmağa başlayır. Kəkələmənin ümumiyyətlə qorxudan qaynaqlandığı düşünülür. Buna görə valideynlər, bir qayda olaraq, bu nitq qüsurunun meydana gəlməsini qorxu ilə əlaqələndirirlər. Kəkələyən uşağın rəqs və musiqi ilə məşğul olması çox xeyirlidir. Nəğmə dərsləri zamanı uşaq düzgün nəfəs almağı öyrənir, bu isə kəkələyən uşaq üçün çox vacibdir. Bundan əlavə kəkələyən uşaqlarda, üz ifadələrində və artikulyasiyada adaptiv dəyişikliklər qeyd olunur. Kəkələmənin gedişi davamlı və ya dalğalanandır, lakin ən çox kəkələmələr ən məsuliyyətli “çətin” idarə olunan vəziyyətlərdə ortaya çıxır və bu zaman problemin üzgün həllində valideynlərin məsuliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Asatiani N.M., Kazakov V.G., Freidin Yu.L. Kəkələ-mənin / Danışıq terapiyasının klinik təsnifatının bəzi sualları. Kəkələmə ed. L.İ.Belyakova, E.A.Dyakova, M.V.Sekachev, 2018
2. Vinogradova M.A. Məktəbəqədər yaşlı kəkələyən uşaqlarda şifahi ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması: Danışıq terapevtləri üçün dərs vəsaiti. - SPb.: "KARO", 2016.
3. http://pedlib.ru/Books/2/0015/2_0015-25.shtml#book_page_t
4. T.G.Viesel Uşaqlarda nitq və ünsiyyət problemləri. - M.: V. Sekachev, 2015
5. Belyakova L.I. Kəkələmənin patogenetik mexanizm-lərinin analizinə problemliyanaşma. / Kəkələmə: nəzəriyyə və praktika problemləri. Ed. Belyakova L.I.M., 2009

УОТ 37 (094)

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ ВЕЛИКОГО ФРАНЦУЗСКОГО МЫСЛИТЕЛЯ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ ЖАН-ЖАКА РУССО

САБИНА ГАДЖИЕВА

АГПУ, преподаватель кафедры «Общей
педагогике», доктор философии по педагогике
hajievasabina@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В статье описывается жизненный путь великого французского мыслителя эпохи Просвещения Жан-Жака Руссо. Великий мыслитель создал педагогические и философские труды, пронизанные духом гуманизма, демократизма и уважения к личности.

Его по праву считают одним из главных идеологов Великой французской буржуазной революции, создавшим теорию воспитания.

Обосновав принцип естественного равенства людей и создав концепцию "Общественного договора" Руссо заложил теоретические основы буржуазной демократии. Без работ Руссо не мог бы появиться знаменитая "Декларация прав человека и гражданина," первая в истории человечества Конституция.

Ключевые слова: Жан-Жак Руссо, профессия, академия, философия, концепция.

TƏHSİL DÖVRÜNÜN DAHI FRANSIZ MÜTƏFƏKKIRI JAN-JAK RUSSONUN HƏYAT YOLU

XÜLASƏ

Məqalədə təhsil dövrünün dahi fransız mütəfəkkiri Jan-Jak Russonun həyat yolu təsvir edilir. Dahi mütəfəkkir, şəxsiyyətə, demokratiyaya və fərdlərə hörmətlə yanaşan pədaqoji və fəlsəfi əsərlər yaratmışdır.

Onu həqiqətən tərbiyə nəzəriyyəsinə yarıdan əsas fransız burjua inqilabı ideoloqu hesab etmək olar.

İnsanların təbii bərabərliyi prinsipini əsaslandırmaq və "İctimai müqaviləsi" konsepsiyasını yaratmaqla, Russo burjua demokratiyasının nəzəri əsaslarını qoymuşdu. Russonun əsərləri olmadan, məşhur "İnsan və vətəndaşın hüquqlarının elan edilməsi," insanlığın tarixində ilk Konstitusiyası olmazdı.

Açar sözlər: Jan-Jak Russo, peşə, akademiya, fəlsəfə, konsepsiya.

THE LIFE OF THE GREAT FRENCH THINKER OF THE ENLIGHTENMENT JEAN-JACQUES ROUSSEAU

ABSTRACT

The article describes the life course of the great french thinker of the Enlightenment Jean-Jacques Rousseau. The great thinker created pedagogical and philosophical works, imbued with the spirit of humanism, democracy and respect for the individual.

He is rightly considered one of the main ideologues of the great french bourgeois revolution, who created the theory of education.

Justifying the principle of natural equality of people and creating the concept of "Social contract" Rousseau laid the theoretical foundations of bourgeois democracy. Without the work of Rousseau could not have appeared the famous "Declaration of the rights of man and the citizen," the first Constitution in the history of mankind.

Key words: Jean-Jacques Rousseau, profession, academy, philosophy, concept.

Жан-Жак Руссо (1712-1778) вошел в историю как крупнейший представитель французского Просвещения. Его по праву считают одним из главных идеологов Великой французской буржуазной революции, создавшим просветительскую теорию воспитания.

Обосновав принцип естественного равенства людей и создав концепцию "Общественного договора" Руссо вместе с английскими философами Т.Гоббсом и Д.Локком заложил

теоретические основы буржуазной демократии, восторжествовавшей на протяжении последних двух столетий в большинстве стран мира. Без работ Руссо не мог бы появиться знаменитая "Декларация прав человека и гражданина," первая в истории человечества Конституция.

Жан-Жак Руссо родился 28 июня 1712 года в Женеве, в семье часовщика. Мать его, Сюзанна Бернар, происходила из буржуазной семьи, была одарённой и жизнерадостной женщиной. Умерла через девять дней после появления на свет сына.

Отец, Исаак Руссо, с трудом перебивавшийся своим ремеслом отличался непостоянным, раздражительным характером. Из-за вооруженного нападения на согражданина, его отец Исаак был вынужден бежать в Нион, ближайшее к Женеве местечко, оставив десятилетнего сына на попечение брата своей покойной жены, которые с усердием воспитывали мальчика.

Жан-Жак Руссо с ранних лет был окружён добрыми и любящими его тетками, которые с исключительным усердием воспитывали мальчика. Вспоминая ранние годы жизни, Руссо писал в "Исповеди," что "за детьми короля не могли бы ухаживать с большим усердием, чем ухаживали за мной в первые годы моей жизни."

Впечатлительный, мягкий и добрый мальчик с самого детства увлекался чтением книг. Уже с ранних лет зачитывался вместе с отцом до утренней зари, "Астреей" и жизнеописаниями Плутарха.

В 1723/24 годы Руссо провел в протестантском пансионе Ламберсье в местечке Боссе. По возвращении в Женеву, он некоторое время готовился стать судебным канцеляристом, а с 1725 года учился ремеслу гравёра. Не стерпев тирании хозяина, юный Руссо в 1728 году покинул родной город.

Ещё мальчиком, Руссо самостоятельно зарабатывал себе на жизнь. С 16 лет начинается долгий период скитаний и путешествий юного Руссо в поисках работы по улицам Франции, Швейцарии. Эти путешествия многое определили в судьбе писателя. Роскошь и великолепие, с одной стороны, соседствовали с бедностью и нуждой с другой стороны. Увиденное, стало первым источником его общественно-политических идей.

Не получив в детские годы систематического образования, Руссо на протяжении десяти лет постигал те знания, которых ему не хватало. Он усиленно изучал произведения выдающихся философов прошлого и современного мира. Занимаясь самообразованием, Руссо изучал астрономию, химию, ботанику, физику, увлекся философией, историей и географией. В результате самообразования, Руссо сформировался как оригинальный мыслитель и писатель, а своих собеседников поражал начитанностью и образованностью. Таким образом, самообразование - это второй университет Жан-Жака Руссо.

Шестнадцатилетний Руссо бродя по восточной Франции встретился тогда с католическим священником Понверром. В Савоие по рекомендации Понверра, Руссо познакомился с Луизой - Элеонорой де Варанс, оказавшей значительное влияние на всю его последующую жизнь. Привлекательная 28-летняя вдова из старинного дворянского рода, новообращенная католичка, она пользовалась покровительством церкви.

Статный, одаренный от природы, Жан-Жак Руссо произвел на госпожу де Варанс благоприятное впечатление и вскоре поддавшись влиянию этой дамы, Руссо отправился

в Турин в обитель Святого Духа. Здесь он принял католичество, тем самым утратив женеvское гражданство. Спустя четыре месяца, Руссо оставил Турин и пошёл искать другую работу.

Руссо нашёл место лакея в аристократическом доме, позже в этом доме работал домашним секретарем. Здесь ему давали уроки латинского языка, научили безукоризненно говорить по-итальянски. Он не задержался надолго у своих господ. Его тянуло к странствиям и он не переставал мечтать о новой встрече с де Варанс. И эта встреча вскоре состоялась. Она простила его за юношеские скитания и приняла его в свой дом, который надолго стал его пристанищем. Она побудила его поступить в семинарию, но в 1730 году Руссо возобновил свои странствия, однако в 1732 году вновь вернулся к мадам де Варанс и стал одним из её любовников.

Здесь между Руссо и мадам де Варанс установились близкие, сердечные отношения. Де Варанс сняла в горной долине, среди чудесной зелени дачу. В этом волшебном уголке, он провел три лучших месяца, наслаждаясь радостями жизни, стараясь определить умственные интересы. Их связь, продолжавшаяся до 1739 года, открыла Руссо путь в новый, прежде недоступный мир. Отношения с мадам де Варанс и посещавшими ее дом людьми улучшили его манеры, привили вкус к интеллектуальному общению.

В 1740 году взаимоотношения между Руссо и де Варанс ухудшились и он вынужден был покинуть своё многолетнее пристанище.

В 1741 году Руссо переехал в Париж. В течение двух лет, Руссо перебивался перепиской нот, уроками музыки, мелким литературными трудом.

В 1743 году через посредство госпожи де Брольи, Руссо получил должность секретаря французского посланника в Венеции. Около года он добросовестно выполнял свои обязанности. Но высокомерное и грубое обращение посланника графа де Монтегю вынудило его оставить дипломатическую службу и вскоре вернулся в Париж.

В Париже Руссо сошелся с молодой белошвейкой Терезой Левассер, ставшей спутницей его жизни. В браке он прожил до конца своих дней. Через 20 лет супружеской жизни вместе с Терезой отправился в церковь, где их обвенчали.

У Руссо было пятеро детей. Неблагоприятные семейно-бытовые условия вынудили поместить детей в воспитательный дом. Тереза была для него единственным утешением: "Я нашёл восполнение, в котором нуждался... Я жил с Терезой так же хорошо, как жил бы с величайшим гением мира."

В период с 1750 по 1762 год со всей полнотой раскрылся талант Руссо. В Париже, уже сложившимся человеком, он расширил свои связи и знакомства в литературном мире с новой буржуазной интеллигенцией, с её лучшими представителями - публицистами и философами того времени. Этим самым, он открыл возможность общения ему с передовыми людьми Франции: Дидро, Мариво, Гольбахом и другими.

Наиболее теплые дружеские отношения завязались у него с Дидро. Блестящий философ, так же как и Руссо увлекался музыкой, литературой, страстно стремился к свободе. Но мировоззрение у них было разное. Обе эти сложные натуры в течение пятнадцати лет, так или иначе сохраняли дружеские отношения. Но в конце 60-х годов на почве идейных и личных разногласий между Руссо и Дидро возник конфликт, приведшей к разрыву.

В 1749 году Дижонская академия объявила конкурс для сочинения на тему: "Способствовал ли прогресс наук и искусств улучшению или ухудшению нравов?" По совету Дидро, Руссо взялся написать работу на эту тему. Руссо представил жюри великолепный трактат, в котором выступил против социального неравенства, против аристократов, против культуры и науки феодального общества. Руссо рассуждал, что человек добр и прекрасен, а неравенство в обществе губит его. Деление на бедняков и богатых меняет людей, наука и культура способствует укреплению этого неравенства и заглушает сознание свободы, для которой они были рождены, заставляет людей любить свое рабство. За эту работу Руссо получил премию Дижонской академии и имя Руссо получило широкую известность.

В 1755 году появляется вторая работа Руссо- "Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми." Он доказывал, что неравенство росло вместе с цивилизацией. Руссо утверждает, что человек создан природой на началах удивительной гармонии, но общество разрушает эту гармонию и приносит ему несчастье.

Власть и богатство создали неравенство, заявлял Руссо, человек поэтому потерял свободу. "Человек родился свободным, между тем он повсюду в цепях," - писал он. Он призывал к тому, чтобы была допущена только мелкая собственность, а собственность дворян - феодалов была уничтожена. Вавторе трактата Европа увидела сильного и неординарного философа.

Затем последовал "Общественный договор" (1762). Развивая договорную теорию Локка, он противопоставил феодальному обществу как идеал некое общество в якобы "естественном состоянии," когда люди были равны и свободны, а затем отказались от своих прав ради сохранения своей трудовой собственности. Он бичевал тиранию и доказывал, что власть, не отвечающая интересам народа, незаконна, она нарушает первоначальный общественный договор, по которому люди добровольно передали свои права или же выбранным властям, обязанным служить народу. Это был призыв к свержению короля и феодальных устоев. Руссо утверждает, что власть, не отвечающая интересам народа, незаконна. Книга " Об общественном договоре" сыграла большую роль в истории французской революции.

Одним из самых любимых произведений автора, своеобразным прологом главному педагогическому труду - "Эмилю", стал роман "Юлия, или Новая Элоиза (1761). Это произведение пользовалось огромной популярностью.

В романе Руссо рассказывает о любви двух молодых людей, которые находились в неравном социальном положении. Юлия дочь известного дворянина и ее возлюбленного бедного учителя Сен. Пре. Автор осуждает уродливые и лицемерные стороны общества, предрассудки неравенства и на фоне негатива, он преподносит самые красивые чувства любви двух молодых людей.

В 1762 году Руссо опубликовал свой главный педагогический роман-трактат "Эмиль, или О воспитании", в котором подверг критике существовавшую практику организованного воспитания, показал ограниченность воспитания и обучения в сословных школах. По его мнению, старая система воспитания, санкционируемая церковью, должна быть отброшена. Вместо этого, он считал необходимым ввести демократическую систему, которая должна способствовать выявлению у ребенка дарований, заложенных природой.

Необходимо отметить, что ни одно другое произведение, посвященное вопросам воспитания детей, ни до ни после "Эмиля," не оказало столь сильного влияния на развитие педагогической мысли. Необходимо отметить, что его произведения "Юлия, или Новая Элоиза" и "Эмиль" представляют собой творческий взлет или венец творений Руссо. Эти труды возвещают о неизбежной и близкой гибели феодального режима. Многие передовые мыслители Европы - И.Кант, Д.Юм, приветствовали выход романа, так как понимали, что благодаря "Эмилю" во Франции и за ее пределами после прочтения романа возникнет огромный интерес к проблемам воспитания и желание воплотить его идеи на практике.

Выход романа "Эмиль" всвет произвел на власти и церковь эффект разорвавшейся бомбы. Власти увидели в романе Руссо прямые нападки на аристократию и церковь. Книга за выраженное в ней свободомыслие, была сожжена на одной из площадей Парижа. Против Руссо было возбуждено судебное дело, вскоре после этого, он был вынужден скрываться. Руссо ночью бежал в Швейцарию, но здесь, как и в Париже, его ожидали преследования. Женевское правительство запретило автору появляться в пределах Женевского округа.

Руссо, ища пристанища в сопровождении Терезы отправился в город Страсбург. Однако и тут он не мог оставаться долго. Тогда Руссо уговорили поехать в Англию, куда пригласил его друг философ Д.Юм. Но даже здесь, в уединении, работая над своей "Исповедью", Руссо не находил покоя. Ему казалось, что и Юм вслед за его бывшими французскими друзьями, отвернулся от него.

В течение ряда лет он страдал манией преследования и подозрительностью. Принимая Юма за неискреннего друга, он решил покинуть английское убежище. Спасаясь от преследования, Руссо ищет и не находит приюта в разных концах Европы. Лишь в 1767 году, после пяти лет изгнания, больной и разбитый морально Руссо возвращается на родину во Францию. Он вынужден был скрываться под именем гражданина Рену.

Как ни старались друзья Руссо создать для него спокойные и безопасные условия, он не мог найти полного покоя. "Мне не ясно, что больше нуждается в лечение, моё тело или мой дух," – писал он в одном из писем того времени.

В 1770 году, когда французское правительство в связи с бракосочетанием дофина с Марией – Антуанеттой стало воздерживаться от политических репрессий и Руссо мог свободно появляться на улицах, посещать друзей и знакомых.

Здесь он завершает свои последние труды: "Исповедь," и "Прогулки одинокого мечтателя" где снова возвращается к вопросам воспитания.

Исповедь Жан-Жака Руссо – самый знаменитый автобиографический роман в мировой литературе. Это последнее произведение великого французского философа; он считал его беспрецедентным.

В мае 1778 году маркиз де Жирарден, друг философа, заметив ухудшение состояние здоровья Руссо, предоставил ему особняк в Эрменонвиле, вблизи Парижа. Переселившись в это прекрасное предместье, он совершал утренние прогулки, встречался со знакомыми и почитателями.

Для развлечения гостя, друг Руссо организовал концерт на острове, расположенном в парке. Жан-Жак Руссо, влюбившись в это место, попросил своего друга после его смерти похоронить его здесь.

2 июля 1778 года, вернувшись с прогулки, Руссо почувствовал острую боль в сердце, но вскоре тяжело застонал и скончался. Друг его решил выполнить последнюю просьбу Руссо. Официальным местом захоронения общественного деятеля считается остров Ив. Сотни поклонников ежегодно посещали парк ради знакомства с мучеником.

Через 16 лет, 11 октября 1794 года, прах Руссо был торжественно перенесен в Пантеон и положен рядом с прахом Вольтера. Позже на его родине, в Швейцарии, жители Женевы воздвигли на Бильском озере памятник своему великому соотечественнику.

"Руссо! Руссо! Память твоя теперь любезна человекам: ты умер, но дух твой живет в "Эмиле," но сердце твое живёт в "Элоизе," - писал русский писатель Н.М. Карамзин.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Асмус В. Ф. Жан-Жак Руссо. - М.: Знание, 1962.
2. Верцман И.Е. Жан-Жак Руссо. Изд. второе, перераб. и дополн. -М.: "Худож. лит., 1976, -310с.
3. Дворцов А.Т. Жан-Жак Руссо. -М.: Наука, 1980, -112 с.
4. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф., История педагогики, М.: Просвещение, 1974, -447 с.
5. Пискунов А.И. "Хрестоматия по истории зарубежной педагогики," -М.: Просвещение, 2001.
6. Черневич М.Н., Штейн А.Л., Яхонтова М.А. История французской литературы. М.: Просвещение, 1965, -639 с.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

 - a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
 2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
 3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
 4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
 5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
 6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
 7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
 8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7, sch.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.
- Örnekler:**
- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomeric and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.
9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
 10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
 11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
 12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
 13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *"Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision"*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.